

— IMPLICIETE SPIRITUALITEIT VAN BOEREN —

KWALITATIEF EMPIRISCH ONDERZOEK
NAAR IMPLICIET SPIRITUELE ERVARINGEN
VAN BOEREN

KITTY NIJBOER

—

KWALITATIEF EMPIRISCH ONDERZOEK
NAAR IMPLICIET SPIRITUELE ERVARINGEN
VAN BOEREN

—

Kitty Nijboer
S4505212

Begeleiding: dr. M. Scherer-Rath

Masterscriptie van de Masteropleiding Geestelijke Verzorging aan de
Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de
Radboud Universiteit Nijmegen

29.130 woorden
Februari 2018

Verklaring van eigen werk

Hierbij verklaar en verzeker ik, Kitty Nijboer, dat voorliggende scriptie getiteld “Impliciete spiritualiteit van boeren” met als subtitel “Kwalitatief empirisch onderzoek naar impliciet spirituele ervaringen van boeren” zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk, waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening, kenbaar gemaakt worden.

Zwolle, 28 februari 2018

Samenvatting

In dit onderzoek staat de vraag centraal: Welke dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit zijn te onderscheiden bij boeren? Naast een theoretische verkenning van o.a. het begrip impliciete spiritualiteit van Weiher, hebben er zeven interviews plaatsgevonden met boeren over hun dagelijkse ervaringen. Uit het onderzoek komen verschillende aspecten en deelaspecten van impliciete spiritualiteit naar voren. Deze zijn geordend binnen drie dimensies: een horizontale, een verticale en een dynamische dimensie. Enkele aspecten die naar voren komen in de impliciete spiritualiteit van boeren zijn 'Onderlinge verbondenheid (met de ander, de dieren, planten en gewassen, de aarde en de kosmos)', 'De uitdaging', 'Zorgen voor' en 'Ondernemerschap en spelen met de natuur'.

Inhoud

Samenvatting.....	4
Woord vooraf.....	6
Inleiding.....	7
1. Theoretisch kader.....	14
1.1. Spiritualiteit.....	14
1.2. Impliciete spiritualiteit.....	17
1.3. Aanvullende theoretische inzichten.....	20
1.4. Enkele studies naar drijfveren.....	26
2. Onderzoeksopzet.....	35
3. Onderzoeksresultaten.....	42
3.1. Horizontale dimensie.....	44
3.2. Verticale dimensie.....	52
3.3. Dynamische dimensie.....	56
3.4. Wat verder nog opvalt.....	62
4. Conclusies.....	65
5. Discussie & aanbevelingen.....	68
Literatuur.....	72
Bijlagen:	
A. Brief Respondentinformatie voor deelnemers onderzoek en toestemmingsverklaring.....	81
B. Vragenlijst.....	84
C. Overzicht analysefasen.....	86

Woord vooraf

De scriptie die voor u ligt is het eindproduct van de Masteropleiding Geestelijke Verzorging aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. In deze scriptie heb ik onderzoek gedaan naar de diversiteit van dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit van boeren¹. Ik heb de afgelopen periode als zeer creatief en uitdagend ervaren. Altijd al heb ik de neiging gehad om een diepere laag in mensen te verkennen. Het boerenleven is daarnaast voor mij een grote bron van inspiratie vanwege het leven dicht bij de natuur, het zaaien en het oogsten en de omgang met leven en dood.

Hierbij wil dank zeggen aan verschillende mensen. Ten eerste ben ik grote dank verschuldigd aan de boeren die ik mocht interviewen. De interviews die ik mocht houden vormden voor mij het hoogtepunt van het onderzoek. Zij hebben me geïnspireerd met hun ervaringen. Grote dank wil ik ook zeggen aan mijn scriptiebegeleider Michael Scherer-Rath, die me naast een gedegen en vakkundige begeleiding ook ruimte bood om mijn eigen weg te zoeken. Dank voor de goede begeleiding en het enthousiasme voor het onderwerp van mijn scriptie. Mijn ouders Tinus en Annie Nijboer-Kortstee en mijn broers Harrie en Gé en zussen Wilma en Esther wil ik bedanken voor de vele ervaringen die ik als jongste telg op kon doen op de boerderij. Hierdoor heb ik waarden kunnen ontwikkelen, waar ik me tijdens het proces van deze scriptie opnieuw bewust van ben geworden.

Aan Paul Jeunhomme wil ik dank zeggen voor het richten van mijn blik op het fundamentele gedachtengoed van Dewey. Ton Duffhues dank ik voor het toesturen van het onderzoeksrapport *Boer in hart en ziel*. Toon Hoefsloot dank ik voor het attenderen op het boek *Het Sallandse boerenleven in de 20ste eeuw*. Kirsten Portengen wil ik bedanken voor haar inspiratie met haar masterscriptie over innerlijke ruimte waarmee ze ook de impliciete betekenislaag in mensen wil verkennen. De zusters van het Klooster *De Bron* in Nijmegen ben ik dankbaar voor hun inspiratie, hartelijke knikjes en bemoedigende woorden die ze met me deelden in de tijd dat ik daar verbleef tijdens mijn studie. Lia van Aalsum wil ik bedanken voor haar geestdrift voor het onderwerp spiritualiteit. Ancilla van Steekelenburg dank ik hartelijk danken voor de enthousiaste feedback en vooral ook voor haar warme vriendschap en onderlinge verbondenheid tijdens het schrijfproces; deze was voor mij onmisbaar. Irene Pruim dank ik voor haar toegewijde formulering van feedback bij het doorlezen van deze scriptie. Verder ben ik de studenten en docenten van de Master Geestelijke Verzorging dankbaar voor de inspirerende tijd in Nijmegen en met name het leren kennen van elkaars spirituele vindplaatsen tijdens de colleges spirituele diagnostiek.

Tot slot wil ik mijn thuisfront bedanken; mijn man Hans, dochter Anne en haar vriend Leon en dochter Inge. Jullie frisse nabijheid, in combinatie met de vele wandelingen met de hond, vormden een fijne tegenhang in het denk-, schrijf- en worstelproces met deze scriptie. Leon, dank voor je grafische begeleiding! Hans, dank voor je liefde, zorg, support, geduld én ruimte die je mij gaf om dit proces op mijn eigen manier te voltooien.

Rest mij om u veel plezier te wensen met het lezen van deze scriptie!

Kitty Nijboer

¹ Daar waar ik het begrip *boeren* vermeld gaat het om vrouwen en mannen die werkzaam zijn in de agrarische sector.

Inleiding

Deze scriptie gaat over de betrokkenheid en spirituele houding van boeren en in deze inleiding wil ik beschrijven hoe ik bij dit onderwerp ben uitgekomen. Hierbij schets ik welke ontwikkelingen in de samenleving en in de landbouw de bedding vormen voor de context van deze scriptie. Dit zijn o.a. het ontstaan van een open samenleving en de trend naar globalisering en individualisering. Hierdoor ervaren veel mensen weinig onderlinge verbondenheid en is er behoefte ontstaan aan ervaringen met een verbindende waarde.

In het kader van de Masteropleiding Geestelijke Verzorging ontdekte ik dat geestelijk verzorgers de taak hebben begeleiding te bieden bij het ontdekken van spirituele vindplaatsen. Nu is het geval dat mensen leven in een samenleving waar meer dan voorheen mogelijkheden zijn om betekenis te geven aan het leven. Volgens Bauman (2012, p.15) zijn grenzen vervaagd en is alles vloeibaar geworden in de moderne samenleving. Dit heeft weerslag op het werkkterrein van de geestelijke verzorging. Het takenpakket van de geestelijk verzorger is minder vast omljnd geworden en nieuwe vormen van betekenisgeving vragen om verkend te worden.

Mensen ervaren grote vrijheid én handelingsverlegenheid om betekenis te geven aan het eigen leven (Bauman, 2012, p. 15). Bauman benoemt dit als volgt:

Vooraf in het 'ontwikkelde' deel van onze planeet hebben zich een aantal onderling verbonden en nog steeds werkzame ontwikkelingen voorgedaan, die de kiemen in zich dragen van een nieuw en ongekend scenario voor de levenskeuzes van individuele mensen, en die ons voor een aantal nimmer eerder ondervonden uitdagingen plaatsen. (2012, p.15)

Bauman (2012, pp.15-18) schetst vijf belangrijke sociale, culturele en politieke ontwikkelingen: ten eerste het ontstaan van een open samenleving, ten tweede de globalisering en de afwezigheid van politieke beheersbaarheid op nationaal niveau, ten derde de aantasting van de sociale solidariteit door afschaffing of beperking van verzekeringen tegen individueel falen en ongeluk, ten vierde het verdwijnen van het denken in lange termijnen en ten vijfde de trend naar individualisering. Ik wil hieronder kort ingaan op deze ontwikkelingen.

De eerste ontwikkeling is het ontstaan van een open samenleving. Door het voortdurend open staan van de samenleving is het lastig geworden om een vaste vorm en een individueel design te realiseren (2012, p.15). Niets blijft onopgemerkt, we kunnen alles volgen via de 'informatiesnelwegen' (2012, p. 21) en alles wat op een bepaalde plek op deze planeet gebeurt, heeft uitwerking op de hele planeet. Hier kunnen we niet aan ontsnappen. De tweede ontwikkeling hangt nauw samen met de eerste en is de globalisering en de afwezigheid van politieke beheersbaarheid op nationaal niveau. De uitdaging van deze eeuw is om 'de macht en de politiek op planetair niveau weer samen te brengen' (2012, p.44), stelt Bauman. 'Er zijn geen lokale oplossingen voor op mondiale schaal veroorzaakte en vergrote problemen' (2012, p. 44). De derde ontwikkeling is de aantasting van het solidariteitsprincipe. 'De term 'gemeenschap' klinkt steeds holler', geeft Bauman aan (2012, p.17). De onderlinge verbondenheid wordt steeds zwakker. Er wordt meer gesproken over de samenleving als een 'netwerk' waarin 'toevallige verbindingen' worden aangegaan. De samenleving als een 'structuur' waarin eenheid wordt ervaren is haast niet meer aanwezig. De vierde ontwikkeling betreft het verdwijnen van alles wat met 'het denken, plannen en handelen op de lange termijn, en het verdwijnen of verzwakken van sociale structuren waarin denken, plannen en handelen voor de verre toekomst kan worden vastgelegd' (2012, p.17) van doen heeft. Vitaliteit verdwijnt en een verbrokkeld

leven ontstaat, dat 'eerder *laterale* dan *verticale* oriënteringen bevordert' (2012, p.17). Bauman benoemt:

De onzekerheid over de toekomst, de kwetsbaarheid van iemands sociale positie en de existentiële onveiligheid die overal het leven in een moderne 'vloeibare' wereld begeleiden en waarvan algemeen wordt ingezien dat hun wortels buiten ons bereik en dus buiten onze invloedssfeer liggen – tenderen ernaar zich te focussen op de dichtstbijzijnde doelen en gekanaliseerd te worden in de zorg voor de eigen veiligheid. (2012, p.106)

De vijfde ontwikkeling is de trend naar individualisering. De moderne mens is zelf 'verantwoordelijk voor het oplossen van de problemen die voortspruiten uit de ergerlijke wispelturige en voortdurend wisselende omstandigheden' (2012, p.18). Er zijn geen 'gezaghebbende recepten' (p.18) voorhanden die vergissingen kunnen voorkomen. In plaats van het 'opvolgen' van regels, wordt 'flexibiliteit' (p.18) het nieuwe credo. Bauman schetst dat de houding van de mens tegenover de wereld veranderd is van het archetype van een boswachter (die in de premoderne tijd het natuurlijk evenwicht probeert te bewaren) en tuinman (die in de moderne tijd harmonie probeert aan te brengen in de chaos) naar de houding van het archetype van een jager (2012, pp.130-131). De mens als jager is constant op zoek naar een nieuwe prooi, laat jachtterreinen leeg en uitgeput achter en draagt geen zorg voor behoud van de wildstand of voor de aarde. Bauman benoemt dat als gevolg van deze trend een behoefte is ontstaan aan mensen met een 'ecologisch geweten' (2012, p. 132). Daarnaast wijst hij ook op het gevolg dat er geen ruimte voor bezinning of 'toetsing' is in het leven van de jager (2012, pp.140-141): 'Er is geen moment waarop men zou kunnen zeggen dat het werk voltooid is'.

Bovengeschetste ontwikkelingen geven aan dat zingeving een ware kunst is geworden. De mens is als een toneelspeler opgesteld in een theaterstuk waar de verhaallijn en de rolomschrijving ontbreken en de regisseur in de verste verte niet aanwezig is of lijkt te zijn. In praktijk is zichtbaar geworden dat er inderdaad behoefte is ontstaan aan een 'ecologisch geweten', zoals Bauman schetst (2012, p.132). Er is een groene revolutie gaande, waarbij opnieuw aandacht voor het denken op lange termijnen wordt gevraagd. Tal van mensen en organisaties roepen op om het 'groene denken' te bevorderen en waarden als vitaliteit en duurzaamheid te institutionaliseren. Paus Franciscus hield in 2015 een pleidooi om goed om te gaan met de aarde in zijn encycliek *Laudato Si*, waarin het centrale thema *integrale ecologie* is. De cultuur van het 'leven' moet bevorderd worden, geeft hij hierin aan. Er zijn groene organisaties, groene kerken en een Groene Bijbel (2016) ontstaan. Bisschop Gerard de Korte plaatst in de Groene Bijbel (2016, p.18) een oproep, mede vanuit de paus, tot een 'ecologische bekering en het ontwikkelen van een ecologische spiritualiteit. Ons verlangen naar meer en groter moet omgebogen worden' geeft de bisschop aan.

Mensen willen geïnspireerd raken om groen te gaan leven. Hiermee wordt een bewuste omgang en communicatie bedoeld met de natuur, het milieu en de omgeving waarin we leven. We kunnen met onze 'ecologische voetafdruk'² meten hoeveel natuur we gebruiken met onze leefstijl. Engelsman, door Dagblad Trouw in 2017 verkozen als meest duurzame Nederlander³, benoemt in Trouw (27 december 2017) dat de financiële sector bezig is om een ecologisch geweten te ontwikkelen en oog krijgt voor sociale en ecologische winst- en verliesrekeningen. Er zijn wereldwijd allerlei groene

² Zie: <https://www.footprintnetwork.org/our-work/ecological-footprint/>

³ Zie: <https://www.deondernemer.nl/nieuwsbericht/172625/deze-ondernemer-pleit-voor-echte-duurzaamheid-en-sociale-en-psychologische-vitaliteit>

projecten gaande. In Ierland is bijvoorbeeld het project 'Origin Green'⁴ (2012) opgezet om de kwaliteitsproductie van voedsel en drank uit te breiden met een duurzaam raamwerk. In mijn woonplaats Zwolle is het project 'De Zwolse Stadslanderijen' opgezet om de omgeving waarin mensen leven en de omgeving waarin voedsel wordt geproduceerd dicht bij elkaar te brengen⁵.

Veel mensen zijn op zoek naar hoe ze, binnen de ongekende mogelijkheden, zin en richting kunnen geven aan hun leven. Daarnaast is er een besef dat waarden niet vanzelf ontwikkeld worden en zijn veel organisaties, ook binnen de geestelijke gezondheidszorg, bezig hoe ze waarde(n)vol handelen kunnen bevorderen⁶. Volgens Joas⁷, onderzoeker naar religie, waarden en mensenrechten, worden waarden ontwikkeld door ervaringen van zelfoverstijging. Ieder mens, gelovig of niet, heeft ervaringen van zelfoverstijging of transcendentie. Joas spreekt over goddelijke ervaringen. 'In de loop van ons leven ervaren we keer op keer dat de denkbeeldige grenzen die we om ons zelf heen trekken, open gaan', zegt hij in een interview in Trouw op 5 december 2017. Een goddelijke ervaring kan overal inzitten, in de natuur, in verliefd worden, of in een voetbalwedstrijd volgen. 'Door die ervaring is het mogelijk dat je houding ten opzichte van je omgeving verandert, je gaat er iets minder instrumenteel mee om. Iets wordt 'van waarde' voor je, of zelfs 'heilig' voor je', benoemt Joas. Deze ervaringen worden in religieuze taal en in niet-religieuze taal omschreven.

Va Aalsum geeft aan dat de natuur zich bij uitstek leent om waarden aan te ontwikkelen en om spiritualiteit te ervaren:

Menigeen zal in het contact met de natuur een moment van diepgaande verstillings- of ontvankelijkheid hebben meegemaakt. Vaak zijn het flitsen, seconden die als het ware de rijkdom van de natuur openbaren. Ze roepen verwondering op, wekken het ontzag, de huiver voor de heiligheid van al wat is. Bloemen, planten, dieren, een horizon of sterrenhemel: even staat de tijd stil en is er een diep besef – of zelfs aanraking- van het levensmysterie. (2014, pp.107-108)

Weiher (2014, 26) koppelt, net als Van Aalsum, spiritualiteit aan het mysterie des levens: '*Spiritualität ist jede- positive wie negative- Erfahrung, bei der sich der Mensch mit dem Geheimnis des Lebens- als heiligem Geheimnis- in Verbindung weiß*'. Hiermee geeft Weiher aan dat spiritualiteit in elke ervaring schuilt, waarbij de mens iets van het geheim van het leven ervaart. Weiher (2014, p.99) stelt dat spiritualiteit zich veel vaker laat zien in een impliciete dan in een expliciete vorm. Het valt hem op dat patiënten in ziekenhuizen de expliciet religieuze taal niet meer begrijpen en/of spreken. Weiher benoemt dat impliciete spiritualiteit een nieuwe vorm van geestelijke verzorging vraagt die met alle (humanistische, atheïstische, spirituele, religieuze) vormen van de menselijke zoektocht naar betekenis moet kunnen omgaan.

Om te kunnen doen wat geestelijk verzorgers doen, het ondersteunen en onderzoeken van betekenisgeving in en van het leven, wil ik te rade gaan bij mensen die in hun dagelijks leven veel in contact met de natuur staan. Als boerendochter heb ik de ervaring opgedaan dat boeren dicht bij de natuur staan en zich er vaak van bewust zijn dat er een groter geheel is waar we deel van uit maken. De directe ervaringen met de natuur, laten een bepaalde betrokkenheid rijpen die zich maar moeilijk

⁴ Zie: <http://www.origingreen.ie/nl>

⁵ Zie: <http://stadslanderijen.nl>

⁶ Zie: <https://www.dimencegroep.nl/werken-met-waarden>

⁷ Zie: <https://www.trouw.nl/religie-en-filosofie/duitse-socioloog-hans-joas-de-wereld-is-niet-onttoverd-~a7bd6011d/>

laat vangen in woorden, is mijn idee. Net als Weiher (2014, 99) aangeeft, vermoed ik dat de expliciet religieuze taal voor veel boeren ook niet meer te begrijpen en te verstaan is. Ik ben benieuwd welke bijdrage de discipline geestelijke verzorging kan leveren aan de bewustwording van impliciete vormen van spiritualiteit.

Boeren laten niet zo snel zien wat er in hun binnenruimte omgaat, heb ik ervaren. Op 1 oktober 2006 bezocht ik de boerderij- en abdijdag, een vorm van het project *Waarden van het Land*, waarover ik verderop in deze inleiding een toelichting zal geven, bij Abdij Sion te Diepenveen in Overijssel. Deze dag stond in het thema van het spirituele leven op het platteland. Ik was op die dag verbaasd over de massale opkomst van boeren uit mijn geboortestreek. Het evenement trok ruim vijfduizend bezoekers⁸ en de organisatie moest alle zeilen bijzetten om de stroom mensen op te vangen. Kennelijk raakte dit thema een gevoelige snaar bij veel mensen. Er waren boeren op die dag aanwezig die ik vanaf mijn geboorte al kende en niet echt 'spiritueel' of 'religieus' vond overkomen. Hiermee bedoel ik dat ze niet vaak of nooit openlijk blijken gaven van een persoonlijke geloofsopvatting of waardenbeleving. De wens ontstond op die dag om ooit in gesprek te kunnen gaan met boeren over hun spirituele 'drive'. Het zaadje voor deze scriptie is op die dag geplant en één van hen heb ik kunnen betrekken in dit onderzoek naar impliciete spiritualiteit van boeren.

Grün benoemt dat veel mensen iets zouden kunnen hebben aan de spirituele houding van boeren om stut en steun te geven aan het leven. Hij geeft aan dat het archetype *boer*, in het Grieks verwoord als *georges*, staat voor iemand die 'de aarde bewerkt en bebouwt, de mens die in goede verbinding staat met de aarde' (Grün, 2010, p.50). 'Het Latijnse woord voor landbouw is *agricultura*: de boer schept een cultuur. En het woord cultuur stamt af van het woord *colere* dat niet alleen bebouwen en bewonen betekent, maar ook verzorgen en eren' (p.50). De boerencultuur kan een fundament zijn onder een samenleving, 'als ze verdiept wordt en er voldoende reflectie plaatsvindt' volgens Grün (2010, p.50). De boer staat voor een grote uitdaging in de huidige samenleving:

Niet de verbondenheid met de aarde, niet het wachten op regen, niet het invoegen op het ritme van de natuur is aan de orde, maar een exacte planning en vergaande mechanisering. De boer vervreemdt steeds meer van de aarde. Hij is een organisator geworden, een productmanager van een landbouwbedrijf, een controller van automatische voedingsproductie. Hoe kan hij in deze tijd zijn eigen en oorspronkelijke spiritualiteit beleven? (Grün, 2010, p.82)

Boeren zijn in de laatste decennia contrasterend in beeld gebracht. De ene keer worden ze als 'spiritueel rolmodel' opgesteld, zoals in een artikel⁹ van Hakkenes in Trouw over 'Boer staat dicht bij essentie van leven', of zoals in de nieuwe documentairefilm *Ceres*¹⁰, genoemd naar de Romeinse godin van de landbouw en het graan, van Van den Brand (2018). Van den Brand volgde vier Zeeuwse boerenkinderen gedurende anderhalf jaar en brengt in behalve hun ervaringen ook in beeld hoe ze ervan dromen om ook boer te worden. Een andere keer worden boeren als dierenbeulen en vervuilers ten toon gesteld. Boerendochter de Man belicht een negatief beeld dat bij veel burgers nog over boeren bestaat in haar documentaire¹¹ 'De boer op' (2017): 'Boeren zijn binnenvetters, ze

⁸ Zie: <http://www.diepenveen-dorp.nl/actualiteiten-archief6.htm#XW>: Overweldigende belangstelling Boerderij- en Abdijdag.

⁹ Zie: <https://www.trouw.nl/home/-boer-staat-dicht-bij-essentie-van-leven-~a8c458a6/>

¹⁰ Zie: <https://www.youtube.com/watch?v=arMz8HV5DMk>

¹¹ Zie: <https://www.youtube.com/watch?v=RosoW5lwmI4>

zijn subsidieslurpers, ze zoeken nauwelijks professionele hulp, ze zorgen niet goed voor hun dieren, zijn milieuvervuilers.’

Boeren hebben zich jarenlang niet druk gemaakt om hun slechte imago in de media; er was geen noodzaak hiertoe. Dit is langzamerhand aan het veranderen. Ook in de landbouwsector is er behoefte ontstaan aan waarden-ontwikkeling en aan mensen met een ecologisch geweten. Jarenlang heeft in de agrarische sector het economisch belang meer gewicht gekregen dan het ecologisch belang. Uit een historische analyse van Haalboom (2017) komt een beeld naar voren dat het landbouwdomein in de afgelopen eeuw dominant was over het domein van de volksgezondheid (p. 256). In haar proefschrift *‘Onderhandelen over zoönosen. De omgang met door mens en vee gedeelde infectieziekten in Nederland (1898-2001)’* beschrijft Haalboom de analyse van vier voorbeelden van door mens en productiedieren gedeelde zoönosen: rundertuberculose (1898-1956), influenza (1918-1957), salmonellosen (1951-1978) en boviene spongiforme encefalopathie of ‘gekke koeienziekte’ genaamd (1988-2001). Haalboom (pp.256-257) pleit ervoor om te focussen op problemen tussen de domeinen landbouw en volksgezondheid en **alle** ‘geraakte’ maatschappelijke groepen te betrekken in de politieke discussies over thema’s als ziektebestrijding. Iedereen die betrokken is bij het produceren van voedsel moet aan tafel worden uitgenodigd, is haar aanbeveling. Dat is tot nu toe niet het geval geweest. De grenzen tussen beleidsdomeinen zijn vloeibaar geworden en daar moet ook naar gehandeld en georganiseerd worden, geeft Haalboom aan (p.258). Het proefschrift van Haalboom is een voorbeeld van het feit dat het besef dat ‘alles met alles samenhangt’, zoals Bauman (2015, p. 15) aangeeft met zijn diagnose van de vloeibare samenleving, op veel fronten in de samenleving aan het ontstaan is.

Boeren willen meer ‘boerenverstand’ in de politiek. Sinds 2010 is het ministerie van Landbouw opgegaan in het ministerie van Economische Zaken. Boer von Bartels, een melkveehouder en wethouder uit Dalfts (Vilsteren), werd op 15 maart 2017 met 21.510 voorkeursstemmen gekozen in de tweede kamer. Hij benoemt, in zijn ‘maidenspeech’¹², het gebrek aan kennis van het boerenleven als drijfveer om voor acht jaar de politiek in te gaan. Schouten, boerendochter van een melkveehouder en ChristenUnie-kamerlid, is in oktober 2017 geïnstalleerd als minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en daarnaast als één van de drie vicepremiers. Al heel lang hebben boeren weerstand moeten bieden aan beleidsmakers en multinationals die alleen uit zijn op economische groei. Heel langzaam lijkt het besef door te dringen dat kosten voor gezondheid, ecologie, billijkheid en zorg (de IFOAMprincipes van biologische boeren in Europa) ook mee moeten worden genomen in het prijskaartje van producten. De vraag naar biologische producten is de laatste jaren vele malen groter geworden dan het huidige aanbod van biologische producten. Hierdoor worden biologische boeren onder druk gezet door multinationals om sneller en meer te produceren. Ook voor biologische boeren lijkt er een noodzaak om stil te staan bij welke waarden van essentieel belang zijn om het boerenleven voor hen aangenaam te houden.

Het historisch verval van waarden in de agrarische sector vormde in de jaren negentig van de vorige eeuw aanleiding voor het bestuur van de toenmalige Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) om in actie te komen. Deze actie, waarin nieuwe vormen gezocht werden om bij te dragen aan waardenontwikkeling in de agrarische sector, is omgezet in het project *Waarden van het Land* (Duffhues, Pieper en Grün, 2010, p.7). Doel van het project was om de ‘morele blindheid’ (p.13) onder agrarische ondernemers te verminderen en ze een ‘moreel kompas’ (p.13) in

¹² Zie: <https://www.cda.nl/actueel/nieuws/cda-tweede-kamerlid-maurits-von-martels-houdt-maidenspeech/>

handen te geven. In 1995 droeg de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) haar taak van belangenbehartiging over aan de Land- en Tuinbouw Organisaties (LTO) Nederland, omdat veel boeren vervreemd waren geraakt van de expliciete religieuze taal en de katholieke en/of christelijke identiteit. Hierdoor dacht de KNBTB er goed aan te doen om haar belangen over te dragen aan de LTO (p.7). In 1997 werd door de bestuurders van de KNBTB geconstateerd dat 'de nieuwe land- en tuinbouworganisatie nauwelijks of geen aandacht had voor thema's als waarden en ethiek' (pp.13-14). Ook werd geconcludeerd dat 'de kerken niet bij machte waren om hun traditionele rol ten aanzien van de moreel ethische dimensie van agrarisch ondernemerschap te spelen of wilden ze dit niet' (p.14).

De KNBTB besloot om met het Verband van Katholieke Maatschappelijke Organisaties (VKMO) samen te gaan werken (p.14). Die samenwerking mondde uit in het project 'Waarden van het Land'. Na een eerste top-down benadering die niet echt aansloeg bij de LTO en de kerken, is besloten om een bottom-up benadering uit te proberen vanuit de boeren en tuinders zelf. Het Titus Brandsma Instituut werd benaderd met het verzoek om 'de diepere drijfveren van moderne boeren en tuinders in beeld te brengen'(p.18). In 2004 werd door Mertens en Blommesteijn het onderzoek *Boer in hart en ziel. Zoektocht naar de diepere drijfveren van agrariërs* uitgevoerd. 'Het leveren van een goed product, zorg voor de omgeving, de bijzondere leefwijze en de verbondenheid met de schepping en de essentie van het leven' komen als voornaamste drijfveren naar voren (p.19) uit dit onderzoek. Van deze genoemde factoren zijn de eerste drie vormen van impliciete spiritualiteit en is de vierde een vorm van expliciete spiritualiteit (p.19) geven de onderzoekers aan. Door dit onderzoek ontstond het besef dat er veel waarden leven onder boeren, maar dat er handelingsverlegenheid is om die waarden kenbaar te maken aan de samenleving (p.20). Tussen 2005 en 2009 werden op allerlei plekken in Nederland 'waardegesprekken' gevoerd (p.22), via verschillende organisaties en netwerken. Zo ontstond ook de Boerderij- en Abdijdag op 1 oktober 2006 bij Abdij Sion, waarbij ik zelf aanwezig was. Met het project werd getracht om de verbinding tussen bestaande netwerken in de agrarische sector onderling én de verbinding met andere sectoren zoals natuur, zorg en onderwijs te herstellen. Daarnaast werd er ook internationaal verbinding gelegd met 'cultuurfilosofische en antropologische benaderingen van het boerenbestaan' (p.41).

Uit het bovenstaande project blijkt dat boeren in hun dagelijks leven inspirerende ervaringen opdoen en waarden hieraan ontwikkelen. Er is nog weinig onderzoek gedaan dat alleen gericht is op de specifieke dimensies en aspecten van *impliciete spiritualiteit* van boeren. De kennis die dit onderzoek op gaat leveren kan belangrijk zijn voor mensen die op zoek zijn naar spirituele vindplaatsen en verbindende ervaringen. Voor geestelijk verzorgers is het belangrijk om vormen van impliciete spiritualiteit te gaan verkennen in deze 'vloeiende samenleving', om te kunnen doen wat geestelijk verzorgers doen: ondersteunen van betekenisgeving in en van het leven.

In 2016 heb ik vooronderzoek gedaan op welke wijze het mogelijk zou zijn om drijfveren van boeren te kunnen onderzoeken. Hierbij heb ik o.a. de hierboven genoemde studie *Boer in hart en ziel* van Mertens en Blommesteijn van het Titus Brandsma instituut verkend (2005), maar daarnaast ook een studie onder twaalf bosbeheerders van Cathrien de Pater, Michael Scherer-Rath en Frits Mertens (2008) en een omvangrijke studie naar *De Lage Landen en het hogere* onder leiding van Van den Brink (2008-2011). Inzichten uit dit vooronderzoek staan in het theoretisch gedeelte van deze scriptie. De doelstelling van deze scriptie is:

Met dit onderzoek wil ik een bijdrage leveren aan het ontwikkelen van een theorie over impliciete spiritualiteit bij boeren.

Op basis van het vooronderzoek en de geschetste inleiding hierboven is de onderzoeksvraag die ik in deze scriptie centraal wil stellen de volgende:

Welke dimensies en aspecten zijn te onderscheiden aan impliciete spiritualiteit van boeren?

Mijn persoonlijke motivatie hierbij is om een bijdrage te leveren aan een bewustwordingsproces over de uiteenzetting van impliciete vormen van spiritualiteit van boeren. Dit is echter moeilijk te toetsen en om die reden niet in de onderzoeksvraag opgenomen. In hoofdstuk 1 beschrijf ik in het theoretisch kader wat verstaan kan worden onder het domein *spiritualiteit* en *impliciete spiritualiteit*. Daarvoor heb ik verschillende theoretische bronnen bestudeerd. In hoofdstuk 2, 3 en 4 volgen de onderzoeksopzet, analyse en resultaten van het empirisch onderzoek. In hoofdstuk 5 beschrijf ik de conclusies en aanbevelingen die uit mijn onderzoek naar voren komen.

1. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt het theoretisch kader beschreven. Allereerst wordt in paragraaf 1 het begrip spiritualiteit verkend om vervolgens in paragraaf 2 in te zoomen op het domein impliciete spiritualiteit daarbinnen. In paragraaf 3 worden aanvullende theoretische bronnen verkend die mogelijk een bijdrage kunnen leveren aan het formuleren van een theoretisch antwoord op de onderzoeksvraag. Tot slot wordt in paragraaf 4 de bijdrage van enkele studies naar drijfveren meegenomen voor de opzet van het empirisch onderzoek.

1.1 Spiritualiteit

De term 'spiritualiteit' kent vele en diverse invullingen. Bucher (2014, p.33) beschrijft in zijn boek *'Psychologie der Spiritualität'* een verzameling van resultaten uit kwantitatief en kwalitatief onderzoek om hiermee een poging te doen om vast te stellen wat spiritualiteit nu eigenlijk is. Hij ontdekte een verticale en een horizontale oriëntatie op verbondenheid bij het fenomeen spiritualiteit. De horizontale dimensie richt zich op de verbondenheid tussen de mens en de natuur, de kosmos en de medemens. De verticale dimensie verbeeldt de verbondenheid tussen het immanente (het diepste wezen van de mens) en het transcendente (het hogere). Het 'zich horizontaal of verticaal richten op verbondenheid' blijkt het centrale concept te zijn van spiritualiteit, volgens Bucher (2014, p.33).

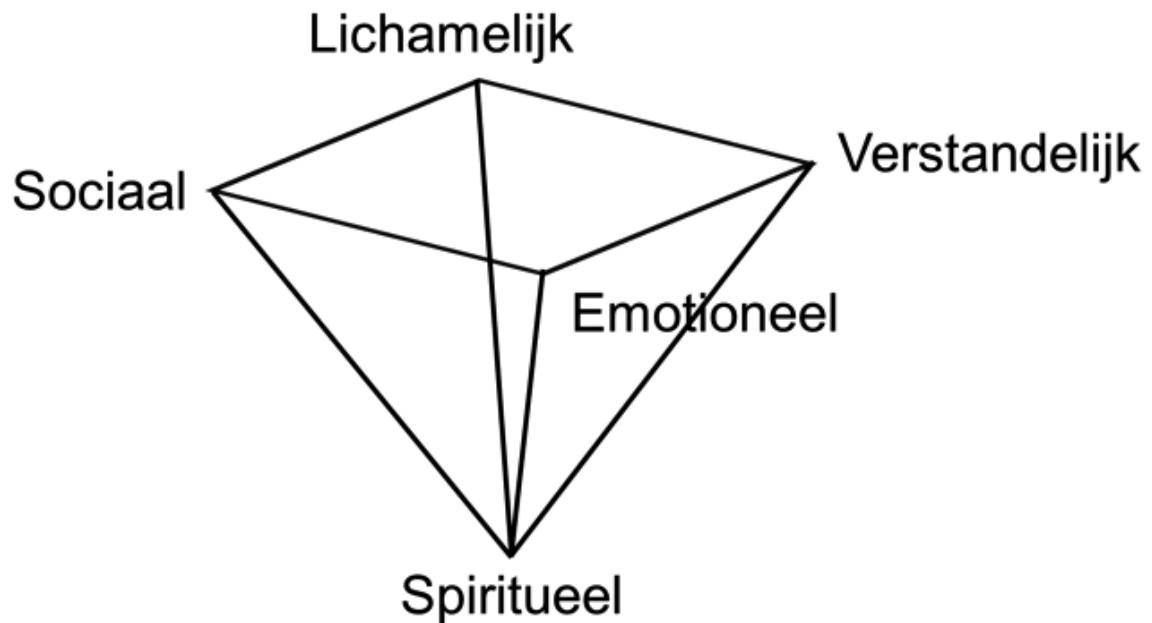
Het zich richten op verbondenheid, zoals Bucher (2014, p.33) beschrijft, lijkt ook door Puchalski et al. (2009) omschreven te worden in The Report of the Consensus Conference (p.887):

Spirituality is the aspect of humanity that refers to the way individuals seek and express meaning and purpose and the way they experience their connectedness to the moment, to self, to others, to nature, and to the significant or sacred. (Puchalski et al, 2009, p.887)

Voor mijn onderzoek kies ik voor de bovenstaande definitie van Puchalski et al. (2009) van spiritualiteit. Deze definitie lijkt hand in hand te gaan met hoe Weiher tegen spiritualiteit aankijkt.

Zoals beschreven in de inleiding koppelt Weiher (2014, p.26) spiritualiteit aan het mysterie des levens: *'Spiritualität ist jede- positive wie negative- Erfahrung, bei der sich der Mensch mit dem Geheimnis des Lebens- als heiligem Geheimnis- in Verbindung weiß'*. Weiher (2014, p.50) ziet spirituele betekenisgeving daarmee als *'die lebensermöglichende Kompetenz, Ressourcen zu mobilisieren, die helfen, durch die Komplexität des Lebens mit seinen Unsicherheiten und Schicksalsschlägen und nicht gegen sie hindurchzufinden'*.

Weiher hanteert hierbij een 'bio-psycho-sociaal- spiritueel mensbeeld' waarbij spiritualiteit een dragende dimensie vormt onder de meer aan de oppervlakte liggende lichamelijke, sociale, verstandelijke en emotionele dimensies, zie figuur 1 op de volgende pagina.

Figuur 1: Het Bio-psycho-sociaal-spiritueel mensbeeld met de centrale functie van spiritualiteit (Weiher, 2014).

Weiher (2014) benoemt dat in één en dezelfde mededeling die iemand doet, verschillende betekenislagen te onderscheiden zijn. Spirituele opmerkingen zijn verbonden met uitingen die op het eerste gezicht vooral lichamelijk, of psychosociaal van aard lijken te zijn. Vier jaar eerder dan Weiher hierover publiceert gebruikt de Agorawerkgroep (die zich richt op kankerpatiënten) een gedachtegoed dat met het gedachtegoed van Weiher veel overlap vertoont in haar Richtlijn Spirituele Zorg (2010). Deze werkgroep promoot het 'luisteren in laagjes' om goede spirituele zorg te bieden (pp.4-5). In één en dezelfde mededeling die iemand zegt, zitten meerdere betekenislagen. Het is de kunst om goed te verstaan wat de ander eigenlijk probeert te zeggen met uitingen die op het eerste gezicht niet spiritueel overkomen.

Kling en Van Os (2017, pp.52-62) beschrijven de spirituele dimensie van Weiher als 'de integratief subjectieve dimensie' of 'de individuele integrerende dimensie' (p.54), waarbij het ADCL schema van Scherer-Rath (2013, p.186) genoemd wordt ter ondersteuning om betekenis te kunnen geven aan contingente levenservaringen. Ieder mens heeft een integrerende subjectieve dimensie:

Tussen de verschillende dimensies van mens zijn is een voortdurende interactie. Een verandering bij een van de dimensies raakt als vanzelf de andere dimensies. Hierbij heeft de existentiële dimensie een belangrijke stabiliserende factor. De integratie van het eigen bestaan kent twee kanten, die nauw met elkaar verbonden zijn: de eigen identiteit (wie ben ik?) en de eigen zingeving (waarvoor leef ik?). (Kling en Van Os, 2017, p.54)

Kling en van Os benoemen dat het uiteindelijk de bedoeling is dat een cliënt zich de contingente levenservaring eigen maakt, zodat een gezonde omgang wordt bevorderd met de nieuw ontstane situatie. Keuzen die dan gemaakt worden, komen overeen met de unieke waarden en doelen van deze persoon. Zo worden oorzaak en betekenis met elkaar in verband gebracht (p.60).

Sheldrake (2012) geeft naar mijn idee ook een integratieve benadering van spiritualiteit weer. Hij geeft aan (p.4) dat het woord 'spiritualiteit' oorspronkelijk in het christendom is ontstaan vanuit het Latijnse woord 'spiritualis' dat de term 'pneumatikos' uit het Grieks vertaalde in het nieuwe Testament. Een spiritueel persoon was iemand die zocht hoe hij kon leven om God in zijn leven toe te laten en niet persoonlijk succes na te streven. Het gaat hierbij om *de zoektocht naar een manier van leven*. Volgens Sheldrake is het begrip spiritualiteit altijd al verbonden geweest met het christendom. Hij suggereert dat spiritualiteit in toenemende mate draait om zelfreflectie en het ontwikkelen van meerdere interpretaties van het begrip religie. Spiritualiteit impliceert 'een bepaalde kijk van de menselijke geest en van wat deze zal helpen om het hele potentieel te bereiken' (p.1). Sheldrake geeft aan dat reflectie een kenmerk is van spiritualiteit. Zonder reflectie is het niet mogelijk om tot volle ontplooiing te komen. Sheldrake (p.22) geeft ook aan dat spiritualiteitsbeleving verbonden is met de context en de cultuur waar iemand in leeft.

Waaijman (2000, p.1) noemt dat spiritualiteit 'de kern raakt van ons bestaan'. In het dagelijks leven is 'spiritualiteit vaak sluimerend aanwezig als een stille kracht op de achtergrond, een bezieling, een oriëntatie. Soms dringt ze echter ons bewustzijn binnen als een onontkoombare presentie, die om vormgeving en doordinking vraagt' (p.1). Waaijman stelt:

Het godmenschelijk betrekingsgebeuren is een verhoudingsgeheel, waarin de goddelijke en de menselijke werkelijkheid elkaar wederzijds tot gestalte brengen. In dit betrekingsgebeuren kunnen drie perspectieven worden onderscheiden:

1. *de goddelijke werkelijkheid, die wij paradigmatisch exploreren aan de hand van de Naam Jahwe;*
2. *de menselijke werkelijkheid, die wij verkennen vanuit de notie 'ziel'(nefesj);*
3. *het betrekingsmoment, dat wij thematiseren vanuit het Imago-Dei-motief (de betrekking tussen beide).(Waaijman, 2000, p.423)*

Over spiritualiteit als gebied stelt Waaijman (p.424): '*Het werkelijkheidsgebied van de spiritualiteit kan worden gedefinieerd als een godmenschelijk betrekingsgebeuren: een bipolair geheel, waarbinnen de goddelijke en de menselijke werkelijkheid wederkerig tot gestalte komen.*'

Waaijman geeft aan (p.425) dat het onjuist is om te stellen dat het woord God alleen bedoeld is voor de gelovigen. 'Spiritualiteit moet het woord 'God' niet opsluiten binnen de sfeer van het religieuze. Het woord God komt van oorsprong niet alleen voor in religie-gebonden taalspelen, maar evenzeer in seculier aandoende spiritualiteiten'(p.425).

Smedes (2016, p.15) beschrijft de opkomst van religieuze naturalisten. Dit zijn mensen die het begrip God willen hanteren om iets van hun verwondering of van wat zij als 'het sacrale' noemen proberen te omschrijven: 'Dit zijn atheïsten die niets met het idee van een bovennatuurlijke God kunnen, laat staan met het idee van een ontwerper-God die af en toe ingrijpt om het evolutieproces vlot te trekken of bij te sturen'(p.15). Deze mensen ervaren in de natuur iets waarvoor ze aan religie ontleende begrippen gebruiken als 'transcendentie' en 'heilig' (p.15). Smedes benoemt dat het Nederlandse woord 'geloof' op twee manieren in het Engels vertaald kan worden: met *belief* en *faith* (p.31). 'Belief' heeft voor hem te maken met 'geloven dat...' (p. 31); met een epistemische houding, een houding die met bepaalde overtuigingen te maken heeft. Bij 'faith' gaat het om 'geloven in...'(p.31). Hierbij gaat het om 'een houding van vertrouwen innemen ten opzichte van de transcendent beleefde werkelijkheid' (p.31). Smedes benoemt dat 'je niet hoeft niet te geloven dat

God bestaat om toch in God te geloven' (p.32). Smedes verkent hoe nieuwe vormen van zingeving en religieus bewustzijn zich aan het ontwikkelen zijn en signaleert dat 'er nieuwe dimensies nodig zijn' om over de gemeenschappelijkheid en de eigenheid van deze nieuwe vormen met elkaar in gesprek te kunnen gaan (p. 274).

Zoals in de inleiding genoemd geeft Van Aalsum (2014, pp.107-108) aan dat de natuur zich bij uitstek leent om spiritualiteit te ervaren. Zij verstaat onder spiritualiteit de 'bewogenheid om het levensgeheim' en 'het mysterie van de goddelijke Aanspraak' (p.9), waarbij ieder mens uitgenodigd en zelfs uitgedaagd wordt om wezenlijk te groeien. Van Aalsum dringt aan op borging van het ontdekken van spiritualiteit en op het ontwikkelen van een grondhouding 'van eerbied voor de geheimvolle Aanspraak' (p.9). Ze noemt o.a. dat ervaringen in en met de natuur een ontvankelijkheid teweeg brengen voor de goddelijke kwaliteit van het leven. Deze ervaringen roepen vaak verwondering of ontzag op. 'We worden ons iets gewaar van het levensmysterie', beschrijft Van Aalsum (p.108). Er vindt een soort van ontmoeting plaats. Van Aalsum geeft voorbeelden van ontmoetingen van Buber en Naess met de natuur. 'Zowel de schoonheid als de geschondenheid van het al leven om ons heen kan een dergelijke toewijding dynamiseren' (p.108). De natuur spreekt in tekens, 'woordeloos, tot wie het wil horen', zegt Van Aalsum (p.109): 'De omgang met de kosmos en al het levende in onze directe omgeving kan op verschillende manieren en in diverse gradaties bron van spiritualiteit zijn'.

Aan het eind van deze paragraaf kies ik ervoor om de definitie van spiritualiteit van Puchalski e.a. te hanteren in combinatie met het mensbeeld van Weiher. Hierbij wordt de spirituele dimensie als een *stabiliserende en integrerende subjectieve benadering* van de mens opgevat. De mens *richt zich* (al dan niet horizontaal of verticaal) *op verbondenheid* om zijn of haar potentieel zo volledig mogelijk tot ontwikkeling te brengen. *Reflectie* is volgens Sheldrake hierbij een noodzakelijke voorwaarde. Spiritualiteit als gebied wordt door Waaijman gedefinieerd als een *godmenschelijk betrekingsgebeuren*, waarbij God niet alleen voor de gelovigen gereserveerd is. Ook niet gelovige mensen kunnen sacrale, transcendentale of goddelijke ervaringen opdoen, volgens o.a. Waaijman, Smedes en van Aalsum. Ervaringen in de natuur brengen een *ontvankelijkheid* teweeg voor de goddelijke kwaliteit van het leven. Volgens Van Aalsum moet het ontdekken van spiritualiteit en het ontwikkelen van een grondhouding van eerbied *geborgd* worden. In de volgende paragraaf zoom ik in op het begrip impliciete spiritualiteit, dat door Weiher (2014, p.99) als onderdeel van spiritualiteit wordt opgevat.

1.2 Impliciete spiritualiteit

Na de vraag 'wat is spiritualiteit?' en 'welk mensbeeld wordt hierbij gehanteerd?' komt nu de vraag naar voren: Wat wordt bedoeld met het domein van deze scriptie: de impliciete spiritualiteit?

Zoals in de inleiding al is benoemd, stelt Weiher (2014, p.99) dat spiritualiteit zich veel vaker in een impliciete dan in een expliciete vorm uitbeeldt. Weiher (p.219) heeft binnen het vakgebied geestelijke verzorging het concept **impliciete spiritualiteit** ter discussie gesteld. Hij ontdekte dat in ziekenhuizen patiënten de expliciete religieuze taal niet meer begrijpen. Weiher benoemt dat impliciete spiritualiteit een nieuwe vorm van geestelijke verzorging vraagt die met alle (humanistische, atheïstische, spirituele, religieuze) vormen van de menselijke zoektocht naar betekenis moet kunnen omgaan.

Weiher noemt impliciete spiritualiteit ook wel **alledaagse spiritualiteit**, waar hij expliciete spiritualiteit geloofsspiritualiteit noemt (2014, p.112). De expliciete vorm is een '*Geisteshaltung*' waarbinnen bepaalde geloofsvoorstellingen en rituelen bestaan zoals meditatie, gebed, geloof in een hoger wezen (2014, p.220). Deze expliciete vorm veronderstelt een nadrukkelijke verbinding met het mysterie des levens/God/het Heilige en wordt daarom door Weiher ook aangeduid met 'grote transcendentie'.

Impliciete spiritualiteit is echter een **innerlijke inspiratie**, die niet is uitgewerkt in een bepaald reflectief systeem. Deze impliciete vorm gaat over het betekenisgeven van de dagelijkse werkelijkheid, waarbij ook het heilige (innerlijke inspiratie) ervaren kan worden, maar op een impliciete alledaagse wijze. Weiher noemt deze vorm en bijvoorbeeld iets van 'het heilige' ervaren in de natuur, een voetbalwedstrijd, of muziek: '**kleine transcendentie**'. Hij stelt (p.119) dat een derde middelste/bemiddelende (levens, mensheid) vorm van transcendentie een brug kan zijn tussen de alledaagse (*innerweltliche*, menselijke) en geloofs (*überweltliche*, hoogste) transcendentie.

Weiher stelt dat geestelijk verzorgers de taak hebben deze drie vormen van transcendentie te verbinden, zodat cliënten contact kunnen maken met hun eigen inspiratiebronnen. Het is dan volgens hem de kunst van de geestelijk verzorger '**het heilige**' in de alledaagse impliciete vorm van spiritualiteit te herkennen. Weiher omschrijft dan ook het werk van de geestelijk verzorger als 'het ontsluiten van de impliciete spirituele kern in mensen' (p.21) en stelt dat spiritualiteit een veelzijdig construct is met veel betekenisnuances.

Naast Weiher hebben Joas en Devisch theoretische inzichten aangeleverd die ik in verband wil brengen met het domein impliciete spiritualiteit, omdat ze ook ingaan op het ervaren van 'het heilige', al geeft Devisch hier een andere naam aan en noemt dit 'dingen die het leven de moeite waard maken' (2016, pp.230-231). Ik beschrijf eerst de inzichten van Joas en vervolgens van Devisch.

Joas benoemt in zijn boek '*Die Macht des Heiligen: Eine Alternative zur Geschichte von der Entzauberung*' (2017) een alternatief voor de door Max Weber beschreven these van de 'onttovering van de wereld'. Eerder al, in 2004, schreef Joas het boek *Braucht der Mensch Religion?* over waardenontwikkeling, waarin hij aangeeft dat waarden door zelftranscendentie tot stand worden gebracht. Joas geeft aan dat er nog steeds een magische kracht zichtbaar is in de samenleving. Deze kracht is er voor zowel gelovigen als niet-gelovigen. Joas onderzoekt de ontwikkeling van waarden en ziet dat deze tot stand komen, doordat er iets is dat als 'heilig' wordt bestempeld. Als dit gebeurt, is er geen sprake meer van een neutrale waarneming; de mens komt dan anders tot zijn omgeving te staan en gaat er iets minder instrumenteel mee om. Dit neemt niet weg dat de mens zich dan niet meer intellectueel zou kunnen verhouden tot wat hij of zij waarneemt.

Joas ziet dat *alle* mensen intense ervaringen hebben; ervaringen van 'zelfoverstijging' (Selbsttranszendenz), die ze allemaal op een verschillende manier verwerken. Gelovigen verwerken deze ervaringen binnen de horizon van hun levensbeschouwing, niet-gelovigen verwerken ze op hun eigen manier. In ieder geval delen alle mensen een gevoel voor heiligheid, geeft Joas aan in een interview met Deutschlandfunk op 25 juli 2016¹³. De vraag is hoe men zich bewust kan worden van welke waarden van belang zijn. Joas zegt hierover in het interview:

¹³ Zie: http://www.deutschlandfunk.de/hans-joas-die-macht-des-heiligen.886.de.html?dram:article_id=398429

Ik denk niet dat we precies weten wat onze waarden zijn, omdat ze voortkomen uit ervaringen. Je brengt ze pas onder woorden, wanneer anderen ernaar vragen en we weten allemaal hoe moeilijk dat is. Het is nog lastiger, wanneer we het niet met elkaar eens zijn.
(Interview Deutschlandfunk 2016)

Joas benoemt in het rapport voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid *Geloven in het Publieke Domein* (2006, pp.61-62) dat het pluralisme dat ontstaan is, niet tot een verlies aan intensiviteit heeft geleden om waarden na te streven. Voor geestelijke verzorgers is er een constructief potentieel van pluriforme ervaringen van zelftranscendentie om te verkennen en mensen te ondersteunen bij de zoektocht naar nieuwe betekenisaders. Bijkomend probleem is wel dat veel mensen moeite hebben om taal te vinden voor hun spirituele ontwikkeling.

Het pleidooi van Devisch toont, naar mijn mening, verwantschap met dat van Joas. Devisch (2016, p.16) vraagt zich in zijn boek *'Rusteloosheid. Pleidooi voor een mateloos leven'* af of menselijke rusteloosheid een probleem of een zegen is, omdat ze 'leidt tot veeleer een interessant en creatief leven'. Devisch ziet rusteloosheid als drijfveer (p. 185) en beschrijft dat rusteloosheid in het bloed zit en omarmd mag worden. Al in de 16^e eeuw schreven filosofen over de aanwezigheid van een verlangen naar rust (p.38), geeft Devisch aan. 'Vrijheid kan je niet in rust beleven' (p.43), dit geeft dat we blijven pendelen tussen verlangen en rust, tussen voldaanheid en leegte en tussen vrijheid en bepaaldheid, zegt Devisch. En misschien moeten we dat ook niet willen, geeft Devisch aan.

Devisch duidt het 'niet tot rust komen van de mens in de moderne samenleving' positiever dan Bauman. Daar waar Bauman (2012, pp.131-132) negatieve aspecten beschrijft van de mens die zich ontpopt heeft als een jager in de moderne samenleving, beschrijft Devisch de positieve aspecten van rusteloosheid en noemt hierbij 'dromen van een beter leven', 'verlangen' en 'positieve drang tot zelfrealisatie en alle passie die daarmee gepaard kan gaan' (p.19). De mens probeert al eeuwen om te gaan met de ontstane onrust in 'de open grote ruimte'(pp.50-51), maar tot op heden is het niet gelukt om deze onrust te bestrijden.

Devisch geeft aan dat verbeelding een noodzakelijke voorwaarde is om onrust te laten ontstaan (p.71): 'Ambities komen alleen door verbeeldingskracht en dromen over een beter en interessanter leven tot stand'. Devisch vraagt zich af (p.215): 'Hoe kunnen we meer rekening houden met een basisdimensie van menselijke subjectiviteit, het ervaren van zin in de activiteiten die we ondernemen, of in de zoektocht ernaar?'

De beschrijving van Devisch lijkt verwantschap te tonen met de opvatting van de spirituele dimensie, beschreven in paragraaf 1 van dit hoofdstuk, als *stabiliserende en integrerende subjectieve benadering* van de mens. In plaats van het FOMO-effect (Fear Of Missing Out), roept Devisch op voor het JOMO-effect (Joy Of Missing Out), waarbij mensen keuzes maken voor datgene wat ze als zinvol ervaren en niet alles blindelings willen najagen (p.223). Door de rusteloosheid ontstaat de bewustwording van een spirituele dimensie en komt er een kracht vrij die ervoor zorgt dat er een creatief proces op gang wordt gebracht. Devisch raadt aan, naar het advies van Coornhert:

Beweglijkheid kun je niet stoppen en daarom kunnen we beter op zoek gaan naar manieren om minder onrustig in de beweglijkheid te staan! Dat betekent niet harder werken, maar onze mateloze rusteloosheid inzetten voor dingen die het leven de moeite waard maken. (Devisch, 2016, pp.230-231)

Aan het eind van deze paragraaf concludeer ik dat het domein impliciete spiritualiteit omschreven kan worden als innerlijke, kleine, dagelijkse en inspiratieve momenten die *niet* zijn uitgewerkt in een bepaald reflectief systeem. Volgens Weiher is voor geestelijk verzorgers de uitdaging om de impliciete spirituele kern in mensen te ontsluiten. Naar inzichten van Joas en Devisch is het stellen van vragen het middel om bewust te worden wat van waarde of heilig is voor iemand, of wat het leven de moeite waard maakt voor deze persoon.

1.3 Aanvullende theoretische inzichten

In deze paragraaf beschrijf ik welke theoretische bronnen ik nog aanvullend heb bestudeerd om dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit bij boeren te kunnen onderzoeken. Het domein van de impliciete spiritualiteit kan ontsloten worden door te vragen naar kleine inspiratieve momenten. Om ervaringen te kunnen duiden heb ik een theorie van de ervaring en een theorie van de emotie nodig, vermoed ik. Daarnaast ben ik benieuwd hoe ontvankelijkheid voor 'zorg voor de omgeving' tot stand komt bij boeren. De factor 'zorg voor de omgeving' komt namelijk als impliciete factor van spiritualiteit naar voren uit het onderzoek *Boer in hart en ziel* (2005) van Mertens en Blommesteijn. Tot slot wil ik enkele theoretische inzichten over zorgethiek en ecologische spiritualiteit meenemen voor het empirisch onderzoek.

A. Ervaringstheorie

Dewey (1859-1954) voelde zich genoodzaakt om een theorie van de ervaring te schrijven om de ontoereikende manier van hoe ervaringen werden opgedaan onder de aandacht te brengen. Dewey had ooit een mystieke ervaring en heeft sindsdien 'een besef van het religieuze als een kwaliteit van menselijke ervaringen die een morele heroriëntatie op het leven bewerkstelligen en die de mens een visie geven en tot handelen aanzetten', benoemt Smedes (2015) in een artikel over Dewey¹⁴. Dewey's boek *A Common Faith* uit 1934 is in 2014 vertaald in *Het religieuze bevrijd van religie* door Hellingman. Het ideaal van Dewey bestond uit de ontwikkeling van wat hij ook wel 'a common life' noemde: een waarlijk gemeenschappelijk, zinrijk leven waar iedereen actief aan bijdraagt. Dewey hanteert een kosmologische of ecologische visie. Hij stelt dat mensen op diep existentieel niveau een gevoel van verbondenheid kunnen ervaren met het universum. Dewey maakt onderscheid tussen een religie en het bijvoeglijk naamwoord het 'religieuze', waarbij het religieuze gaat over de kwaliteit van een ervaring (2014, p. 25). Dewey noemt dit besef van het religieuze, van dat wat verbindt, een gezamenlijk geloof:

De werkelijk areligieuze houding schrijft prestaties en doelen toe aan de mens als losstaand van de fysieke werkelijkheid en van zijn medemens. Onze successen zijn afhankelijk van de medewerking van die werkelijkheid. Het gevoel van menselijke waardigheid is even religieus als ontzag en eerbied, als het berust op een opvatting van de mens als samenwerkend deel van een groter geheel. (2014. p. 51).

Dewey geeft aan dat een religieuze ervaring zowel een kleine als een grote ervaring kan zijn. Het vindt plaats bij iets wat we meemaken in ons leven. Het hoeft volgens Dewey niet noodzakelijk te

¹⁴Zie: <http://www.debezieling.nl/het-religieuze-atheïsme-van-john-dewey/>

gaan over een ervaring van verbondenheid met het bovennatuurlijke. 'Het kan de verbinding zijn met een ideaal, een roeping, iets dat ons stuurt in ons doen en laten'(2014, p.13).

Dewey maakt expliciet wat hij onder het ervaringsbegrip verstaat:

*Ervaringen doen zich voortdurend voor, omdat we gedurende ons leven in contact staan met onze omgeving. Maar dikwijls blijft de ervaring ergens steken. Er wordt wel iets ervaren, maar op zo'n manier dat het zich niet ontwikkelt tot een complete ervaring. We pakken de hark op en zetten hem weg; we beginnen iets en houden er weer mee op, niet omdat het ervaren van wat we begonnen zijn voltooid is, maar bijvoorbeeld omdat we onderbroken worden. In contrast met dit soort ervaringen hebben we **een** ervaring, wanneer hetgeen we ervaren een voltooiing krijgt.... Een werkstuk dat bevredigend voltooid is; een probleem dat opgelost is; een spel dat uitgespeeld is; een situatie die zodanig is afgerond dat het slot een vervulling ervan is, en geen stopzetting zonder meer. Zo'n ervaring is een geheel en brengt zijn eigen individuele toereikende kwaliteit met zich mee. Het is **een** ervaring. (Dewey, 2014, pp. 13-14)*

Dewey's gedachtengoed toont overeenkomsten met Baumans beschrijvingen van de vloeibare samenleving, waarin de mens als jager weinig tot geen ruimte kan vinden voor bezinning of toetsing en er geen moment is waarop het werk echt voltooid is (Bauman, 2012, pp.140-141). Dewey zegt dat een ervaring pas een ervaring is als wat we ervaren een *voltooiing* krijgt en hiermee een geheel wordt. Volgens Dewey zijn religieuze ervaringen *natuurlijke* (fysieke, sociale) ervaringen: 'Ze treden vaak op in samenhang met betekenisvolle momenten in het leven' (2014, p.14). De verbeelding (in de betekenis van beeldvorming) wordt aangestuurd door een zodanige ervaring en dit heeft een verbindende werking tot gevolg. Dewey noemt deze 'een harmonisatie van het zelf met het universum, als een naam voor alles waarmee het zelf verbonden is' (p.14). Er treedt een vorm van zelftranscendentie op, waarbij er een fundamentele (her)oriëntatie op het eigen bestaan plaats vindt, vanuit het diepste wezen van de mens.

Dewey wijst religies af:

Religies leggen de claim op het alleenrecht om idealen te hebben en op de bovennatuurlijke middelen als enige mogelijkheid om ze na te streven. Dit staat de realisering van duidelijke religieuze waarden, inherent aan natuurlijke ervaring, in de weg. De tegenstelling tussen religieuze waarden, zoals ik ze opvat, en religies kan niet overbrugd worden. Juist omdat het vrij maken van deze waarden zo belangrijk is, moet de identificatie ervan met de geloofsovertuigingen en de cultus van religies ongedaan gemaakt worden. (Dewey, 2014, pp.54-55)

Dewey heeft gezocht naar de betekenis van het woord God en komt uiteindelijk tot een dynamisch godsbegrip: 'De actieve relatie tussen ideaal en werkelijkheid' (p.83).

Dewey geeft aan dat hij de natuur belangrijk vindt en doordrongen is van het besef dat de mens afhankelijk is van de wereld om hem heen (p.86). Door de natuurlijke ervaringen treedt er een soort gerichtheid of selectie op.

Dewey beschrijft:

Het selecteert die elementen die van belang zijn bij onze voorstelling van het goede als iets nastrevenswaardigs. De natuur levert ons alles wat bevestigend en richtinggevend werkt, maar ook alles wat aanleiding geeft tot meningsverschillen en verwarring. Het 'goddelijke' staat dan voor menselijke keuzen en ambities. (Dewey, 2014, p.87)

In zijn pedagogische boek *Ervaring en opvoeding* (1999, p.35) beschrijft Dewey, naast zijn filosofie van de ervaring, ook zijn pedagogiek van de ervaring. Dewey noemt dat er een noodzaak is om een theorie van de ervaring te schrijven, omdat 'we blind en verward zullen handelen, zolang we niet doordrongen zijn van het feit dat een breuk met het oude (traditionele opvattingen) op zich geen problemen oplost' (1999, p.53). Dewey dringt aan dat ervaringen waarde moeten creëren en hanteert een 'transactionele opvatting van ervaring' (1999, p.35). De ervaring is het middel bij uitstek waarmee de mens een dieper begrip kan krijgen van de natuur, de realiteit en de naaste omgeving. Dewey benoemt dat niet het ontbreken van ervaringen het probleem is wat hij signaleert, maar juist 'de ontoereikende en verkeerde kwaliteit ervan' (1999, p.55). Er gaat geen appèl uit van de ervaring, er ontstaat geen relatie met een latere ervaring. De kwaliteit van de ervaring heeft volgens Dewey twee aspecten: 'Enerzijds is er direct een aangename of onaangename gewaarwording in de interactie tussen het organisme en de levende, anderzijds speelt het principe van continuïteit: de invloed op latere ervaringen' (1999, p.55). Met het principe van continuïteit wil Dewey de longitudinale dimensie van de ervaring, dat wil zeggen 'de ontwikkeling van de ervaring in de tijd', uitdrukken (1999, p.35).

Concluderend kan over Dewey's ervaringstheorie gesteld worden dat begrippen als voltooiing, interactie, continuïteit en het religieuze (verbindende) aspect van de ervaring een kwaliteit geven aan het morele handelen, waardoor er een fundamentele (her) oriëntatie plaats kan vinden op het eigen bestaan, vanuit het diepste wezen van de mens. Dewey wijst op het holistisch aspect en de onderlinge verbondenheid van de mens met de naaste omgeving. Door deze theorie van de ervaring is er aandacht ontstaan voor de longitudinale en verbindende dimensie van de ervaring.

B. Emotietheorie

De emotietheorie van Frijda (1927-2015) gaat ervan uit dat, net zoals Nussbaum ook beschrijft, gevoelens en emoties intelligente oordelen zijn over dingen die voor ons waardevol zijn in ons dagelijkse leven. Emotie wordt gezien als gebaseerd op en afhankelijk van motivatie. 'Geen belang, dan ook geen emotie', beschrijft Frijda (2005, p.349).

Emoties hebben een cognitieve structuur. Door je emoties te onderzoeken stuit je op je verlangens en je drijfveren. Emoties geven vorm aan het landschap van ons geestelijke en sociale leven. Emoties hebben een narratief karakter, ze ontvouwen een verhaal over onze relatie tot objecten die we belangrijk vinden: 'Hiermee erkennen we onze behoefte en onvolledigheid tegenover delen van de wereld die we niet volledig beheersen', geeft Nussbaum aan (2001, p.31). Frijda benoemt:

Een aanzienlijk deel van de spontane beschrijvingen van emoties bestaat uit de beleving van de situatie, van betekenisvolle objecten, betekenisvolle doelen en betekenisvolle leegten of afwezigingen...Er kunnen drie elementen onderscheiden worden in het appel van de situatie: cognities over wat de situatie het subject aandoet, biedt of onthoudt, of zou kunnen aandoen,

bieden of onthouden; cognities over wat de situatie aan actie toestaat, waarvan zij weerhoudt of waartoe zij uitnodigt; en evaluaties over de wenselijkheid van de uitkomsten.
(Frijda, 2005, p.208)

Er gaat een appèl uit van de situatie, er wordt aanspraak op zingevende motieven gemaakt en de cognities zijn als zodanig als richtinggevende emoties te begrijpen. 'Cognities zijn verwijzingen naar de bereidheid, noodzakelijkheid of mogelijkheid om te handelen, en naar lusten en lasten. Elke emotie komt overeen met een aparte taxatie, ofwel een uniek appèl, en wordt daardoor gekarakteriseerd' (p.209). Frijda gebruikt het begrip 'appèl' in plaats van 'stimuluspatroon' om te beschrijven wat het nu precies is dat emotioneel gedrag motiveert, omdat de invloed van het subjectief schatten en het waarnemen van kleine verschillen in bepaalde gebeurtenissen een rol speelt (p.210). De mens is niet overgeleverd aan alleen stimuli van buitenaf die een respons uitlokken; van binnenuit speelt een bepaalde gevoeligheid een rol die te maken heeft met waarden op het gebied van zingeving. Die waarden zorgen ervoor dat iemand als het ware een soort van 'blijpje' krijgt op zijn eigen radar, als iets van waarde voorbij komt in zijn of haar leven.

Bij het ervaren van emoties is de mens niet overgeleverd aan alleen stimuli van buitenaf die een respons uitlokken; van binnenuit speelt een bepaalde gevoeligheid een rol, die te maken heeft met waarden op het gebied van zingeving. Emoties worden opgewekt door hoe gebeurtenissen getaxeerd worden. Frijda (2005, p.498) noemt emoties 'manifestaties van het belangenbevredigingssysteem van het individu'. Over cultuurverschillen in emoties zegt Frijda niet veel.

Het gedachtegoed van Van der Lans kan een aanvulling vormen op de cognitieve emotietheorie van Frijda en Nussbaum én op de ervaringstheorie van Dewey. Om bewust te worden van spirituele ervaringen zijn taal en symbolen nodig om impliciete kennis over spiritualiteit tot expliciete kennis te ontwikkelen, zegt Van der Lans (1998, pp. 28-29, 33): 'Aan religieuze ervaringen zijn cognitieve als emotioneel aspecten te beschrijven' benoemt Van der Lans (p.8).

Van der Lans onderzocht het verband tussen emoties en betekenisgeving. Hij ontdekte dat sociale normen van grote invloed zijn op zowel de expliciete als impliciete uiting van emoties van mensen (p.10). Wanneer bijvoorbeeld een emotie, zoals een gevoel van zelfoverstijging bij een spirituele ervaring, in iemands naaste omgeving niet gewaardeerd of erkend wordt, zal deze emotie niet snel als spiritueel geïdentificeerd en geuit worden. De mens mist dan de taal om de impliciete kennis, die zich via emoties openbaart, tot expliciete kennis te ontwikkelen (p. 35). De transcendente ervaring blijft impliciet of onbewust aanwezig als een ongeduide emotie. Van der Lans pleit voor het onderzoeken 'van emotioneel geraakt zijn door een stimulus' (p. 36), om oog te krijgen voor hoe betekenisgeving tot stand komt. 'Schoonheid zien is een kwestie van responsiviteit bij de waarnemer, en van het beschikken over taal om je gevoelens te beschrijven' (p. 37), concludeert Van der Lans.

Een en ander in overweging nemende sluit ik deze deelparagraaf af met de volgende gedachten: De mens kan zingeving ervaren via het waarnemen van emoties. Emoties zijn intelligente taxaties, die verwijzen naar belangen en waarden die belangrijk zijn in het dagelijks leven. Sociale normen en taal spelen een rol bij het (kunnen) duiden van emotionele geraaktheid.

C. Zorgethiek

Zorg voor de omgeving is als impliciete factor naar voren gekomen uit het onderzoek *Boer in hart en ziel* (2005) van Mertens en Blommesteijn. Het begrip 'zorg' wordt ook als één van de vier waarden genoemd in de principes van de biologische boeren in Europa, verenigd in IFOAM; een organisatie die in de samenleving een verschil wil maken met vier grondbeginselen in haar visie: gezondheid, billijkheid, ecologie en zorg. Op de biobeurs in 2017 uitte spreker van Marlen zijn zorgen dat de IFOAM beginselen nog niet allemaal in een keurmerk zijn uitgewerkt. Alleen het beginsel ecologie is in een ecokeurmerk uitgewerkt, omdat daar een economisch belang achter zit. De andere drie zijn nog niet omgezet in eenduidige labels. Hierdoor zijn veel productieprocessen eenzijdig gericht op ecologische principes, maar nog niet op gezonde, eerlijke en zorgzame productieprocessen.

De westerse samenleving heeft moeite om de betekenisvolle activiteit die 'zorg' in zich draagt, vorm te geven, geven van Dartel en Molewijk (2016, p.173) aan. Er is in de afgelopen decennia een mensbeeld geweest waarin autonomie als ideaal werd gepresenteerd en afhankelijkheid en kwetsbaarheid als bestaansdimensies werden gezien, waarmee men liever niet geconfronteerd wilde worden. Dit is aan het veranderen, beschrijven Van Dartel en Molewijk, waarbij ze de zorgethiek van Tronto (1993) aanhalen.

De zorgethiek is ontwikkeld vanuit genderstudies van o.a. Gilligan (1982). Tronto schreef in 1993 het boek *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care* en pleit ervoor om het verschijnsel *zorg* breder te trekken en niet alleen onder 'gezondheidszorg' te beschouwen. Tronto onderscheidt vier fases van zorg (1993, pp.105-108): zorgen om (*aandacht* voor de zorgbehoeften van de ander), zorgen dat (*bereidheid* om verantwoordelijkheid te dragen voor de zorg), zorg geven (*competenties* die nodig zijn om aan de zorgbehoefte tegemoet te kunnen komen) en zorg ontvangen (is de ontvanger *ontvankelijk* voor de zorg, is er *respons* of sprake van *responsiviteit*?). Het gaat hierbij om de kwaliteit van zowel de zorgverlener, als de zorgontvanger. Tronto benoemt dat het goed is om de meeste aandacht te geven aan de fase van zorg die de meeste handelingsverlegenheid met zich meebrengt.

Concluderend kan gesteld worden dat de zorgethiek aandacht vraagt voor het feit dat alle mensen in feite kwetsbaar zijn en afhankelijk van elkaar. Dit feit brengt vaardigheden met zich mee voor zowel de zorgverlener (aandacht hebben voor, bereidheid om, competenties), als de zorgontvanger (ontvankelijkheid en responsiviteit). Binnen het aspect zorg kunnen vier fasen onderscheiden worden; zorgen om, zorgen dat, zorg geven en zorg ontvangen.

D. Ecologische spiritualiteit

Ecologische spiritualiteit wordt op Wikipedia benaderd als 'an emerging field in religion, conservation, and academia recognizing that there is a spiritual facet to all issues related to conservation, environmentalism, and earth stewardship'¹⁵. De ecologische spiritualiteit erkent het spirituele aspect dat ten grondslag ligt aan de ecologische crisis die ontstaan is. Veel mensen, waaronder ook veel wetenschappers, dachten de afgelopen dertig jaar dat met een goede voorlichting en milieubeleid de grootste problemen zoals verlies van biodiversiteit, instorting van het

¹⁵ Zie: https://en.wikipedia.org/wiki/Spiritual_ecology

ecosysteem en klimaatverandering aangepakt konden worden. Dit blijkt niet het geval. Er is meer nodig om mensen serieus met de aarde bezig te laten zijn. Zoals Bauman ook noemt is er 'behoefte ontstaan aan mensen met een ecologisch geweten' (2012, p. 132). Een ecologische spiritualiteit is gericht op het bevorderen van duurzaamheid.

Aan Nietzsche wordt een *ecologische visie* toegekend, onder andere door Manschot. In de Radboud Reflects lezing op 7 maart 2017¹⁶ hield Manschot 'een pleidooi voor een Nietzscheaanse terrasofie (terra = aarde en sofie = wijsheid)', naar de gelijknamige titel van zijn boek *Blijf de aarde trouw. Een pleidooi voor een Nietzscheaanse terrasofie* (2016). Nietzsche voelde zich als filosoof ziek van de cultuur waarin hij leefde. Hij besloot om naar buiten te gaan en dicht bij de natuur te gaan leven. In 1880 begonnen de wandeljaren van Nietzsche en tijdens de wandelingen deed hij kleine reflecties op. Nietzsche ontdekte dat hij zich vitaler ging voelen, doordat hij zich serieus met de aarde ging bezig houden vanuit zijn directe ervaringen.

Net als de mens staat ook de moderne boer voor de uitdaging om vitaliteit en duurzaamheid na te streven en hierbij een ecologisch bewustzijn te ontwikkelen. Duffhues en Pieper inspireerden Grün om te schrijven over de universele waarden van het platteland, zoals duurzaamheid, gerechtigheid en levenskwaliteit, waardoor '*Boerenwijsheid. Inspiratiebron voor een duurzame samenleving*' in 2010 ontstond. In 2016 is een deel van dit schrijven als essay opgenomen in de *Groene Bijbel*. Grün wijst o.a. op de agrarische oorsprong van religieuze feesten: 'Er is nauwe verwantschap tussen de oorsprong van religie en de omgang met de natuur en de landbouw. Omgekeerd heeft de landbouw altijd religieuze dimensies gekend' (Groene Bijbel, 2016, p.1698). Grün ziet de boer als: '*schepper van gezondheid, als bouwer en herder*' (p.1698). Grün ziet deze spirituele wortels als inspiratiebron voor zowel de boeren zelf, als de moderne samenleving. In het essay in de Groene Bijbel vertelt Grün dat Jezus in de Bijbel het werk van de boer beschouwd als 'heilig en helend werk':

Heilig werk is ook altijd een helend handelen: handelen dat heel maakt. Als helende aspecten worden genoemd het goede ritme... De aangename tijd, de tijd van genade kan ik alleen beleven wanneer ik een gezond ritme heb, een ritme dat past bij wie ik wezenlijk ben. Als de mens een gezond ritme leeft, dan leeft hij gezond, dan werkt de tijd helend en komt hij in aanraking met de tijd die hem geschonken is. (Groene Bijbel, 2016, p.1703)

Boeren leven in het ritme van de natuur:

In de zomer is er meer werk, dan in de winter. Wanneer de natuur rust, kan de boer het ook rustiger aan doen. Carl Jung heeft ontdekt dat wie werkt in het goede ritme, productiever is dan degene die werkt volgens de klok. We hebben in onszelf een bioritme. De boer leeft volgens zijn bioritme en hij voegt zich naar het ritme van de natuur. Dat is goed voor zijn ziel. Het is gevaarlijk om te denken dat we het ritme van de natuur kunnen overwinnen met behulp van technische middelen. We stemmen dan niet meer af op de natuur, maar geven ons over aan de wetten van de techniek. Daarmee vervreemden we van onszelf en ons werk verliest dan een deel van zijn heiligheid. (Groene Bijbel, 2016, p.1704)

In de Groene Bijbel (2016) zijn 1654 verzen groen gemarkeerd, omdat ze iets zeggen over een respectvolle omgang met de aarde en met de mensen, de planten en de dieren. Drie thema's over

¹⁶ Zie: <http://www.ru.nl/radboudreflects/agenda/aankomende-verdiepende-lezingen-debatten-iedereen/vm/lezingen/2017/nietzsche-ecofilosoof-lezing-filosofen-henk/>

ecologische spiritualiteit worden verwoord (2016, p. 3) in het aanvullende materiaal bij deze Bijbelvertaling:

- *Verwondering* ('ervaren van', vastgelegd in citaten en natuurfoto's).
- *Verdieping* ('uitwerking van', 'stilstaan bij' en 'verdieping aanbrengen bij' verschillende thematiek in artikelen)
- *Inspiratie* ('stappen zetten', een 'op weg gaan naar', vastgelegd in portretten van mensen).

Concluderend kan gesteld worden dat de ecologische spiritualiteit waarden als duurzaamheid en gerechtigheid voort probeert te brengen. Door in en met de natuur te werken, ontwikkelen mensen een gezond ritme waarin heilige en helende ervaringen opgedaan worden.

1.4 Enkele studies naar drijfveren

Als vooronderzoek voor dit empirisch onderzoek heb ik in 2016 drie studies naar drijfveren verkend. In deze paragraaf wil ik belangrijke inzichten en mogelijke dimensies en aspecten die vanuit deze studies worden aangereikt belichten.

De drie studies zijn:

- I. Mertens & Blommesteijn: *Boer in hart en ziel*. Zoektocht naar de diepere drijfveren van agrariërs in 2004-2005.
- II. De Pater, Scherer-Rath en Mertens: *Forest Managers Spiritual Concerns* in 2008.
- III. Van den Brink (red.): *De Lage Landen en het hogere*. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan tussen 2008 en 2011.

I. Boer in hart en ziel

Uit onderzoek van Mertens en Blommesteijn (2005) naar de *diepere drijfveren van agrariërs* blijkt dat boeren zich niet laten leiden door een hang naar winst, maximale productie en efficiency, maar meer door spirituele gevoelens. Als de agrarische sector dit aspect eens meer aandacht zou geven, zou ze daarmee veel meer draagvlak voor de landbouw kweken, was hun aanbeveling. Ze hebben gekeken hoe het draagvlak voor de landbouw vergroot zou kunnen worden. Beide onderzoekers waren tijdens het onderzoek verbonden aan het Titus Brandsma Instituut voor wetenschappelijk onderzoek naar spiritualiteit. Ze spraken met dertig boeren en boerinnen met totaal verschillende achtergronden. Opvallend bij deze studie is:

Op het niveau van de spiritualiteit zijn agrariërs in hun houding vooral relationeel gericht. Zij voelen zich verbonden met planten en dieren. De context van hun leven en werken wordt gevormd door het gezin. Hun leefomgeving wordt getekend door kleinschaligheid waar anderen een gezicht hebben en aanspreekbaar zijn. Hoewel andere agrariërs ook concurrenten zijn, worden zij toch allereerst gezien als lotgenoten en medewerkers aan een gezamenlijk project. Hun verbondenheid met wat groter is dan zichzelf, maakt ook dat zij delen in de verantwoordelijkheid voor de samenleving, de natuur en de wereld waarin wij allen leven. (Mertens & Blommesteijn, onderzoeksrapport 2005, p.12)

Uit eigen literatuuronderzoek concludeer ik ten aanzien van de theoretische oriëntatie van Mertens en Blommesteijn:

Mertens en Blommesteijn zijn te werk gegaan door allereerst stil te staan bij de uitdaging die ze aangaan, om iets dat als heel vanzelfsprekend wordt ervaren en niet direct waarneembaar is in beeld te brengen. Bij de theoretische oriëntatie hebben de onderzoekers vier theoretische scholen geraadpleegd: de levensloopspsychologie van Buhler (1968), Havighurst (1952, 1961, 1969) het symbolisch-interactionisme van Berger & Luckmann (1972), de kennissociologie van Borhek & Curtis (1975) en de dynamische-structurele benadering van spiritualiteit van Waaijman (1992, 2000). De definitie van spiritualiteit van Waaijman (2000) is toonaangevend geweest. Spiritualiteit gaat volgens de onderzoekers over de bewustwording van de god-menselijke betrokkenheid, zoals die vorm krijgt in een dynamisch structurele interactie. Er wordt een beeld van de mens gehanteerd als actief explorerend wezen dat ervaring opdoet. Drijfveren van de mens zitten niet alleen ingebakken, maar worden ook gevoed in contact met de omgeving. (Nijboer, 2016, p.8)

In paragraaf 1.1. heb ik de definitie van Waaijman en enkele noties van zijn theorie beschreven.

Bij het toekennen van dimensies en aspecten valt op dat Mertens en Blommesteijn vier dimensies ontdekten (2005, p.19), waarbij per dimensie steeds andere benamingen gebruikt worden in het onderzoeksrapport. Zo is bijvoorbeeld de dimensie 'Werken met de natuur brengt je dicht bij de essentie van het leven' verandert naar de factor 'Expliciet Verwoorde Spiritualiteit' (pp. 21-22) en wordt uiteindelijk in de populaire publicatie als de dimensie 'De essentie' (p. 7) genoemd.

De vier gevonden dimensies zijn: de uitdaging die het werk vormt, het tot dienst kunnen zijn van de ander, het mogelijk maken van een levensstijl en het dicht bij de essentie van het leven kunnen staan. Binnen elke dimensie worden vijf tot zes aspecten onderscheiden. Deze staan in het overzicht aan het eind van de bespreking van deze drie studies genoemd.

II. Forest Managers Spiritual Concerns

Uit een andere studie naar drijfveren onder twaalf bosbeheerders door De Pater, Scherer-Rath en Mertens (2008) kwam naar voren dat 'de verbinding met de natuur' de belangrijkste motiverende factor is voor de bosbeheerders om hun werk te doen. De onderzoekers onderzochten op een kwalitatieve manier de emotionele percepties van de twaalf bosbeheerders.

Uit eigen literatuuronderzoek concludeer ik ten aanzien van de theoretische oriëntatie van De Pater, Scherer-Rath en Mertens:

De onderzoekers zijn te werk gegaan vanuit de dagelijkse ervaringen van bosbeheerders; mensen die hun bezieling in praktijk hebben gebracht. Van Dewey (1999, p.55) wordt het ervaringsbegrip ontleend met hieraan gekoppeld het interactie- en continuïteitsprincipe. Er is gekeken welke waarden de bosbeheerders toekennen aan hun dagelijkse ervaringen. Deze waarden worden kenbaar gemaakt aan de mens in de vorm van emoties, is de aanname van de onderzoekers. Hierbij maken ze gebruik van de emotietheorie van Frijda (2005, p.208), aangevuld met de theorie van Nussbaum (2004, pp.31-35). (Nijboer, 2016, pp.8-9)

De Pater, Scherer-Rath en Mertens onderscheidten drie dimensies aan de drijfveren van de bosbeheerders: Verbondenheid, Biocentrische verantwoordelijkheid en Immanente-transcendentale verering. De laatste twee termen zijn overgenomen uit onderzoek van MacQueen (2005, p. 319 e.v.). MacQueen beschrijft dat een biocentrische verantwoordelijkheid een overeenkomstig principe is dat in essentie is gevonden in alle wereldreligies. De term 'Immanent-transcendentale verering' is geïnspireerd op de term 'Spirituele verering' van MacQueen. Bij de eerste dimensie worden de op waarneming gerichte aspecten onderscheiden. Bij de tweede dimensie zijn de actie-gerelateerde aspecten ondergebracht. Bij de derde dimensie zijn aspecten verzameld waarbij de bosbeheerders van binnenuit een innerlijke bron ervaren én zich verbonden voelen via de natuur met iets dat boven hen zelf uitstijgt. In het overzicht aan het eind van de bespreking van deze drie studies staan de dimensies en aspecten genoemd die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen.

III. De Lage Landen en het hogere

De Lage Landen en het hogere is een omvangrijke studie door diverse wetenschappers onder leiding van Van den Brink. Bij dit onderzoek kwam naar voren dat het hogere (nog) op verschillende manieren aanwezig is in Nederland. Van den Brink (2012, p.34) geeft aan dat er een gezamenlijke taal om over toewijding of zingeving te spreken ontbreekt. Vroeger was er vanuit het religieuze domein een gezamenlijke taal voorhanden om 'het hogere' te bespreken met elkaar. Het hogere is volgens hem niet verdwenen, maar wordt op verschillende manieren beleefd door mensen. Van den Brink (2012, p.45) benoemt vervolgens dat er een ander mensbeeld zich begint te ontwikkelen, waarbij de biologische dimensie van het leven steeds belangrijker wordt. Mensen willen gezond leven en vitale waarden worden steeds belangrijker. Uit eigen literatuuronderzoek concludeer ik ten aanzien van de theoretische oriëntatie van Van den Brink e.a.:

Allereerst is er stil gestaan bij het risico dat er geen glasheldere inzichten naar voren zouden kunnen komen over wat nu de kern van het hogere is, omdat iedereen iets anders onder het hogere verstaat. De onderzoekers hebben bewust gezocht naar nieuwe inzichten door wetenschappers uit meerdere disciplines te betrekken bij het ontrafelen van het begrip 'het hogere'. Na intensieve discussie is er een werkdefinitie opgesteld. Een belangrijke status wordt toegekend aan het imaginaire aspect van het hogere door gebruik te maken van de theorie van Haidt (2006). Haidt benadrukt de transcendentale dimensie waarmee de mens van nature naar het bestaan kijkt, stelt Van den Brink (p.28). (Nijboer, 2016, p.10)

Van den Brink beschrijft dat het imaginaire, of de verbeeldingskracht, al rond het jaar 500 voor Christus een rol speelde in het collectieve leven van verschillende beschavingen. Dit was in een 'periode die men doorgaans als 'axiale tijd' omschrijft' (p.29). Op verschillende plekken over de hele wereld kwam toen een nieuw soort beschaving tot ontplooiing, waarbij een transcendente orde van religieuze, filosofisch en morele beginselen de wereldlijke orde te boven gaat. In mijn literatuurstudie wijt ik de volgende woorden aan het onderzoek van Van den Brink:

Ten aanzien van de dimensies en aspecten die Van den Brink (2012) onderscheidt aan het onderzoeksobject 'het hogere in Nederland' concludeer ik dat er drie dimensies zijn toegekend (p. 544), die alle drie een vorm van transcendentie aangeven. Ze zijn verwoord in de werkdefinitie:

“De **verbeelding** van een geheel waarmee ik mij **verbonden** weet en waardoor ik mij geroepen voel tot **onbaatzuchtig** handelen”(p. 543).

‘De **verbeelding van een geheel**’ verwijst naar het overstijgen van de alledaagse realiteit. Hierbij is sprake van een ‘**formele transcendentie**’ (p.69). Dit is de eerste dimensie en die wordt ook wel de *imaginaire dimensie* genoemd (p.270).

De tweede dimensie bestaat uit ‘**me verbonden weet met dat geheel**’ en verwijst naar een vorm van ‘**verticale transcendentie**’(p.69); dat ik uitstijg boven de beperkingen van mijn eigen bestaan. Deze dimensie wordt ook wel *relationele dimensie* genoemd (p. 270).

De derde dimensie bestaat uit geroepen voelen ‘**tot onbaatzuchtig handelen**’ en richt zich hiermee op de horizontale transcendentie, omdat de scheidslijn tussen mij en de ander hierdoor overschreden wordt. Deze dimensie wordt de *morele dimensie* genoemd. De drie dimensies worden ook omschreven door Van den Brink als menselijke verbeelding, gevoelens van verbondenheid en onbaatzuchtig handelen (p.472).

De onderzoekers hebben de dimensies in beschouwing genomen. Ze beschrijven dat er verschuivingen zijn in de manieren waarop we in Nederland horizontale en verticale transcendentie zijn gaan ervaren.

Horizontaal is transcendentie in de loop van de geschiedenis veranderd van *lokale* vormen van hulpverlening, naar *nationale* vormen van betrokkenheid en naar *mondiale* vormen van onbaatzuchtig handelen. De horizon van onbaatzuchtig handelen is steeds ruimer geworden (p. 83).

Verticaal is er een verschuiving van *sacraal* gerelateerde transcendentie naar *sociaal* en *vitaal* gerelateerde transcendentie.

Van den Brink (2012) benoemt, door de relationele en morele dimensie met elkaar te verbinden, uiteindelijk negen “vindplaatsen van het hogere” (p.84): God, Naaste, Liefde, Vaderland, Samenleving, Lichaam, Werk, Mensheid en Natuur. Bij elke vindplaats wordt een figuur toegevoegd (hierbij is voor de mannelijke vorm gekozen) die met “hart en ziel aan een bepaald object is toegewijd” (p.86). In een schema ziet het er zo uit:

	Lokaal	Nationaal	Globaal
Sacraal	God Priester	Vaderland Held	Werk Vakman
Sociaal	Naaste Broeder	Samenleving Burger	Mensheid Donateur
Vitaal	Liefde Minnaar	Lichaam Atleet	Natuur Activist

Vanuit de studie van Van den Brink (2012) worden dus drie dimensies worden aangereikt: een imaginaire dimensie (formele transcendentie), een relationele dimensie (verticale transcendentie) en een morele dimensie (ook wel horizontale transcendentie genoemd).

Een vierde dimensie, de pedagogische, werd later nog toegevoegd.
 Door de horizontale en verticale transcendentie met elkaar te verbinden zijn negen vindplaatsen van het hogere omschreven. (Nijboer, 2016, pp.16-17)

Samenvattend neem ik uit deze drie bronnen als mogelijke concepten voor het domein impliciete spiritualiteit van boeren de volgende dimensies en aspecten mee:

	Domein	Dimensies	Aspecten
Bron 1	Drijfveren van 30 agrariërs	1) De uitdaging 2) De ander 3) Een levensstijl 4) De essentie	1. Zorgvuldig handelen 2. Kwalificatie goed 3. Vaardigheden 4. Preventief handelen 5. Uitdaging 6. Innovatie 1. Het product 2. Het product en de consument 3. Sociale omgeving 4. De harmonie 5. Zorgen 1. Sociale contacten gemakkelijker 2. Intensief contact 3. Roeping 4. Inherent belonend 5. Leefwijze 6. Vanzelfsprekend 1. Onderlinge verbondenheid 2. Onderdeel zijn 3. God 4. Leven en dood 5. Vertrouwen 6. Dankbaarheid
Bron 2	Belangen van 12 bosbeheerders	1) Verbondenheid 2) Biocentrische verantwoordelijkheid 3) Immanent-transcendentale verering	1. Evolutionair aspect 2. Holistisch aspect 3. Esthetisch aspect 4. Religieus aspect 5. Ethisch aspect 1. Ethiek 2. Kwaliteit 3. Financieel rendement 1. Duurzaamheid 2. Heilige plek 3. Ontwikkeling op wereldniveau
Bron 3	Het hogere in Nederland	1) Verbeelding 2) Verbondenheid 3) Onbaatzuchtig handelen 4) Pedagogisch aspect	1. God 2. Naaste 3. Liefde 4. Vaderland 5. Samenleving 6. Lichaam 7. Werk 8. Mensheid 9. Natuur

Conclusie

In dit theoretisch kader zijn inzichten verworven over het begrip spiritualiteit en het domein impliciete spiritualiteit daarbinnen. Mogelijke dimensies en aspecten die onderscheiden zouden kunnen worden aan het begrip impliciete spiritualiteit zijn vanuit verschillende theoretische invalshoeken aan de orde geweest.

Spiritualiteit wordt in dit onderzoek opgevat als een *stabiliserende en integrerende subjectieve benadering* van de mens; de mens *richt zich* (al dan niet horizontaal of verticaal) *op verbondenheid* om zijn of haar potentieel zo volledig mogelijk tot ontwikkeling te brengen. Spiritualiteit ontstaat niet vanzelf; *reflectie, verbeelding* en *ontvankelijkheid* zijn voorwaarden voor spiritualiteit.

Het domein **impliciete spiritualiteit** wordt gedefinieerd als kleine, dagelijkse en inspiratieve momenten die *niet* zijn uitgewerkt in een bepaald reflectief systeem. Met inspiratiemomenten worden ervaringen bedoeld die een gevoel van zelfoverstijging of transcendentie teweeg brengen. Iets anders dan het zelf wordt als *heilig* ervaren. Door woorden te zoeken voor deze ervaringen kan bewustwording optreden van impliciete spiritualiteit.

De resultaten van het theoretisch kader zijn een *poging* om tot een voorlopig theoretisch concept van impliciete spiritualiteit te komen. Dit voorlopig theoretisch concept bestaat uit de dimensies en aspecten die uit het **vooronderzoek** naar voren zijn gekomen (zie bovenstaand schema) en de dimensies en aspecten die vanuit het **theoretisch kader** naar voren zijn gekomen. Deze laatste zijn vermeld in onderstaand schema in de rechterkolom. In de linkerkolom is de bron vermeld, in de middenkolom het theoretisch concept waaruit de dimensie of het aspect naar voren is gekomen.

Bron	Theoretisch concept	Dimensies en Aspecten
Weiher: Bio psycho sociaal mensbeeld	Spiritualiteit uit zich vaker in impliciete vorm dan in expliciete vorm. Impliciete spiritualiteit zit in alledaagse spiritualiteit. Innerlijke inspiraties geven op impliciete wijze betekenis aan het leven = kleine, menselijke transcendentie Spirituele dimensie is dragende en stabiliserende dimensie.	Inspiratie moment Innerlijke inspiratie Kleine transcendentie (Aan)geraakt Heilig moment in alledaagse ervaringen Integrerende dimensie
Puchalski/Kling en van Os: Spiritualiteit als integrerende en dynamische factor	Het zich richten op/ zoeken naar verbondenheid. Spiritualiteit als stabiliserende factor.	Integrerende en dynamische dimensie Verbondenheid van de mens met de ander, de natuur, de kosmos.
Sheldrake: Spiritualiteit is ontstaan vanuit het christendom	Spiritualiteit is manier van zoeken om God toe te laten in het leven, om ons volledige potentieel te kunnen bereiken. Spiritualiteitsbeleving is verbonden met context en cultuur waarin we leven. Reflectie als kenmerk van spiritualiteit	Zoektocht naar manier van leven Reflectie, Zich richten op

Bucher	Spiritualiteit is het zich horizontaal en verticaal richten op verbondenheid	Horizontale dimensie Verticale dimensie Zich richten op verbondenheid
Waaijman: God-menselijk betrekkingen, bipolair geheel	Spiritualiteit als oriëntatie/bezieling Grondinspiratie: De goddelijke en de menselijke werkelijkheid komen wederkerig tot gestalte. Spiritualiteit registreert en beschrijft de bewustwording van de god-menselijke betrokkenheid zoals die gestalte krijgt in een veelvoud van menselijke situaties. God is er ook voor niet-gelovigen. God is sluimerend aanwezig, in een onontkoombare presentie. God is ook te vinden buiten de sfeer van het religieuze.	Diepste motivaties, waarden en belangen van waaruit iemand leeft <i>Interactie</i> met directe leefomgeving, Vormveranderingen/ Omvormingsproces God Drie dimensies: 1. de goddelijke werkelijkheid 2. de menselijke werkelijkheid 3. het betrekkingmoment, (de betrekking tussen beide).
Van Aalsum: Leren kijken naar spiritualiteit	Spiritualiteit is Bewogenheid om het levensgeheim/levensmysterie. Natuurervaring brengt in contact met de heiligheid van al wat is. De ontmoetingen met schoonheid en geschondenheid brengen Eerbied voor de geheimvolle Aanspraak.	Aanspraak, Eerbied Dynamiseren van toewijding Openbaring/besef/ontzag Verwondering Ontvankelijkheid Ontmoeting/contact
Smedes: God, iets of niets, geloven in post-theïstisch tijdperk	Je kunt in God geloven zonder dat je gelooft dat God bestaat. Geloven in = Faith, vertrouwen Geloven dat = Belief, overtuiging Ontstaan van religieuze naturalisten Vertrouwen ontwikkelen door ervaringen van zelftranscendentie.	Heilige ervaringen Vertrouwen
Joas: De magische kracht van het heilige	Pluralisme en concrete inspirerende ervaringen in alledaagse situaties of handelingen bieden kansen om waarden te ontwikkelen. Waarden ontwikkeling vindt plaats door ervaringen van zelftranscendentie of heilige ervaringen: andere houding t.a.v. omgeving ontstaat. Alle mensen delen een gevoel voor heiligheid waardoor een dynamiek op gang wordt gebracht. Mensen worden	Intense ervaring Zelfoverstijging Religieus aspect Ethisch aspect Het heilige Communicatieve houding met omgeving

Devisch: Rusteloosheid. Pleidooi voor mateloos leven: Erkenning voor positieve impuls van rusteloosheid.	bewust van waarden door ze onder woorden te brengen. Alle mensen delen een gevoel van rusteloosheid. Er gaat een positieve drang van uit naar een beter leven.	Dynamische dimensie Volharding Rusteloosheid
Dewey, ervaringstheorie	Transactionele opvatting van het begrip ervaring; ervaring is het middel waarmee de mens steeds dieper in de realiteit kan doordringen. De kwaliteit van een ervaring heeft twee aspecten: er is direct een aangename of een onaangename gewaarwording in de <i>interactie</i> tussen het organisme en de levende en er is het principe van <i>continuïteit</i> : de invloed op latere ervaringen. <i>Religieuze</i> kwaliteit van de natuurlijke ervaring: door verbindende kracht van ervaring ontstaat een common life/faith. Er komt een dynamiek op gang; een actieve relatie tussen ideaal en werkelijkheid waarbij een (her)oriëntatie plaats vindt.	Voltooiing van proces Ervaring met een verbindende kracht Religieus aspect Holistisch aspect Onderlinge verbondenheid (On) Aangename Gewaarwording: emotie Interactie Continuïteit Dynamische dimensie
Frijda: emotietheorie Nussbaum Van der Lans: relatie emotie en betekenisgeving	Zonder belang geen emotie. Emotie als intelligente oordelen over dat wat van bronbelang is. Sociale normen zijn van invloed op zowel de expliciete als de impliciete uitingen van emoties en op het duiden van emoties. Er is taal nodig om impliciete kennis tot expliciete kennis te ontwikkelen.	Emotie, verontwaardiging, Empathie, subjectief schatten Geraaktheid Esthetisch aspect Religieus aspect Cultuur/omgeving
Tronto; zorgethiek	Wat is goede zorg? Het verschijnsel zorg breder trekken en niet alleen onder 'gezondheidszorg' beschouwen. Aandacht voor de kwaliteit van de zorg, zorggever, zorgontvanger.	Zorgen om (aandacht voor de zorgbehoeften van de ander), Zorgen dat (bereidheid om verantwoordelijkheid te dragen voor de zorg), Zorg geven (competenties die nodig zijn om aan de zorgbehoefte tegemoet te kunnen komen) en Zorg ontvangen (is de ontvanger ontvankelijk voor de zorg?)
Ecologische spiritualiteit: o.a. Nietzsche/ Grün/ Groene Bijbel	Vervreemding van eigen aarde. Landbouw heeft spirituele wortels, bevat heilig en helend	Beleving heiligheid Beleving heelheid Ritme van de natuur

	<p>werk. Het ritme van de natuur is een gezond en goed ritme. Waarden als duurzaamheid, gerechtigheid en solidariteit worden mede ontwikkeld vanuit het contact met de aarde, met dieren en planten, met de ander, met het leven.</p>	<p>Aspect duurzaamheid Aspect gerechtigheid Aspect solidariteit Onderlinge verbondenheid</p> <p>Verwondering, Verbeelding, Inspiratie</p>
--	---	---

Afhankelijk van het empirisch onderzoek zal blijken welke theoretische concepten door de empirie bevestigd, dan wel aangevuld zouden kunnen worden als bijdrage voor het ontwikkelen van een theorie over impliciete spiritualiteit bij boeren. De vooraf gestructureerde gegevens in de schema's in dit hoofdstuk hebben betekenis als *zoeklicht* en worden meegenomen om het onderzoeksinstrument mee te ontwikkelen.

In het volgend hoofdstuk volgt een presentatie van de onderzoeksopzet gegeven en wordt de gehanteerde onderzoeksmethode verder toegelicht.

2. Onderzoeksopzet

In dit hoofdstuk wordt de onderzoeksopzet voor het empirisch onderzoek in beeld gebracht. Als onderzoeksvraag geldt de volgende:

Welke dimensies en aspecten zijn te onderscheiden aan impliciete spiritualiteit van boeren?

De vraag is nu welke onderzoeksmethode het beste gebruikt kan worden om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Bij de studies van Mertens en Blommesteijn (2005), De Pater, Scherer-Rath en Mertens (2008) en Van den Brink e.a. (2012) komen gezamenlijke kenmerken in de onderzoeksmethode naar voren:

Alle drie de studies kozen voor een kwalitatieve benadering en hebben door middel van interviews gegevens verzameld, waarbij ze gewerkt hebben met een topiclist. De topiclist diende als een aanmoediging om de geïnterviewde te laten praten over wat hem of haar motiveert en inspireert. Eerst werden er levensloop vragen gesteld, daarna werd naar ervaringen en motieven gevraagd en wat die voor de geïnterviewden betekenden. Tot slot werd er gevraagd welke dieperliggende waarden voor hen van groot belang zijn. De interviews zijn in anderhalf tot twee uur afgenomen in de natuurlijke omgeving van de geïnterviewde aan de eigen keukentafel. Bij de bosbeheerders is zelfs geprobeerd om te interviewen tijdens een wandeling over het eigen natuurterrein. De interviews werden opgenomen en volledig getranscribeerd. Vervolgens werd er een analyse in fasen uitgevoerd, al dan niet gebruikmakend van een computerprogramma. Elk interview leidde tot meer bewustwording van eigen drijfveren. (Nijboer, 2016, p. 12)

Om een effectieve onderzoeksmethode te bepalen, heb ik een aantal stappen gezet. Om te beginnen ben ik net als de eerdere onderzoekers stil gaan staan bij de uitdaging om een domein als 'impliciete spiritualiteit' in kaart proberen te brengen. Daarnaast heb ik gekozen om de persoonlijke *ervaring* van de boeren als vertrekpunt te nemen. Boeren prátén niet alleen over wat hen inspireert; ze hebben *aan den lijve* ervaren wat het werken op het land, met dieren en planten in hen teweeg kan brengen en met hen doet. Hieronder schets ik de verdere stappen. Deze hebben te maken met: het lezen van (vak)literatuur, de methode van onderzoek, de theoretische oriëntatie, de topiclist, de steekproef, de respondenten, de interviews en tot slot de analyse.

Lezen van (vak) literatuur

Ik ben gestart met het lezen van (vak)literatuur en studies over drijfveren. Daarnaast heb ik beelden verkend op sociale media en in kranten van verschillende factoren van de agrarische sector. Daarvoor waren verschillende redenen. Ik wilde (opnieuw) vertrouwd raken met de taal van de agrarische sector. Daarnaast wilde ik geïnformeerd raken over welke beelden boeren zelf in de (sociale) media verspreiden en welke beelden anderen verspreiden over het dagelijks leven van boeren. Tot slot wilde ik gefundeerd een methode van onderzoek kiezen.

Methode van onderzoek

In de volgende fase ontstond de keuze welk type onderzoek ik zou gaan houden. Ik heb gekozen voor kwalitatief onderzoek in de vorm van een kwalitatieve survey, omdat ik onderzoek wil doen naar

verscheidenheid van dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit. Hierbij hanteer ik de volgende kerndefinitie van een kwalitatieve survey:

De kwalitatieve survey is een onderzoek naar de verscheidenheid in aard of betekenis van één of meer gedragingen, cognities of attributen binnen een populatie. In de meest eenvoudige vorm wordt volstaan met eenmalige dataverzameling met betrekking tot één object bij een enkelvoudige vooraf bepaalde steekproef. (Jansen, 2005, p.18)

De kwalitatieve survey is een ‘eenvoudig kwalitatief onderzoek dat betrouwbaar, valide en nuttig kan zijn’(Jansen, 2005, p. 18).

De stappen in de kwalitatieve survey beschrijf ik m.b.v. het model van Jansen (2005, p.23):

Stappen	Kwalitatieve survey
1. Bepalen van kennisdoel a. Het type kennis b. De analyse-eenheid c. De waarnemingseenheid	a. Verscheidenheid van impliciete spiritualiteit b. Populatie is verzameling boeren c. Dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit
2. Kiezen van waarnemingsmethode	Interview
3. Steekproef trekken a. Wijze van selectie b. Bepaling van omvang	a. Theoretisch beredeneerd b. Verzadiging = dekking verscheidenheid
4. Vragen stellen	Semigestructureerd
5. Data opslaan	Elektronisch opnemen
6. Coderen a. Aard van codering b. Moment van coderen	a. Inductief, interpreterend, m.b.v. zoeklicht vanuit theoretische oriëntatie b. Tussentijds en Achteraf
7. Analyseren	Vergelijken en typeren m.b.v. Atlas TI: audiocoding
8. Rapporteren	Gevonden aspecten met illustratieve fragmenten verantwoord en controleerbaar maken van interpretaties

Theoretische oriëntatie

Na de keuze van de methode van onderzoek is in het theoretisch kader een poging gedaan om tot een hulpmiddel te komen waarmee het empirisch onderzoek vergeleken, bevestigd en geïdentificeerd zou kunnen worden (Fram, 2013, p. 20). De theoretische concepten van dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit die uit de theoretische oriëntatie naar voren zijn gekomen, hebben hierbij de betekenis van zoeklicht gekregen. In hoofdstuk 1 is de theoretische oriëntatie weergegeven en samengevat in een schema op pp. 32-34.

De topiclist

In het kader van mijn onderzoek heb ik zeven interview gehouden met boeren. Tijdens het interview heb ik gebruik gemaakt van een semigestructureerde topiclist om het interview vorm te geven. De theoretische oriëntatie, beschreven in hoofdstuk 1, geeft sturing aan het opstellen van de interviewtopics. Hierbij heb ik begrippen uit het theoretisch kader met elkaar vermengd. De volgende interviewtopics zijn uit de bestudering en analyse van de literatuur gedestilleerd:

1. Persoonlijke/eigen ervaringen
2. Dagelijkse activiteiten
3. Inspiratievolle, waardevolle, wonderlijke ervaringen
4. Ontvankelijkheid
5. Continuïteit van ervaring in vervolgactie
6. Startmotivatie en dynamiek in motivatie
7. Actiegerichtheid
8. Waardenontwikkeling door in en met de natuur te werken
9. Borgen/overdragen van waarden en andere belangen
10. Bewustwording

In de vragenlijst heb ik getracht ruimte te bieden voor de respondent om persoonlijke ervaringen uit het dagelijks leven te herinneren, beschrijven, te duiden en te verklaren. De ervaringen die genoemd worden door de respondent worden meerdere keren teruggehaald in het interview. Hierbij wordt met de vraag: 'Wat maakt dat u dit zo ervaren hebt?' getracht om de betekenis die door de respondent wordt toegekend aan de ervaring op het spoor te komen. De conceptvragen zijn hieronder vermeld. De definitieve vragenlijst staat in **bijlage B**.

1. Kunt u een voorbeeld geven van uw dagelijkse activiteiten?
2. Wat inspireert u, wat beleeft u hieraan?
3. Wat maakt dat uals inspirerend (.....) ervaart?
4. Hebben deze ervaringen ergens toe geleid/ invloed gehad op uw leven?
5. U vertelde net over enkele inspirerende ervaringen o.a. Sluiten deze ervaringen aan bij waarom u bent begonnen als boer?
6. Zijn uw motieven om boer te zijn veranderd in de loop der jaren?
7. Kunt u iets vertellen over de waarden die u belangrijk vindt?
8. Wat maakt dat deze waarden belangrijk zijn voor u?
9. Wat betekent het om (ten diepste) te werken met of in de natuur?
10. Is er volgens u nog iets van belang waar niet naar gevraagd is en dat u toch nog zou willen vertellen?

Ik heb gekozen voor een semigestructureerde vorm om structuur aan te brengen in het interview voor zowel mezelf als onderzoeker, als voor de respondent om het gevoel te hebben aan de hand te worden genomen. Daar waar ik echter schatte dat de respondent een ervaring inbracht, die relevant zou kunnen zijn, heb ik getracht om volop ruimte te bieden om het verhaal te laten vertellen en hierbij alleen te volgen met verbale en non-verbale technieken.

Bij het samenstellen van de topiclist heb ik voor ogen gehouden dat het perspectief van de respondenten goed tot zijn recht moet komen. In een kwalitatieve survey met een open- of semigestructureerde topiclist komt 'het perspectief van de respondent meer tot zijn recht dan in een statistische survey met een gestandaardiseerde vragenlijst' (Jansen, 2005, p.34). Er ontstaat meer inzicht over het handelen van de geïnterviewde respondent hierdoor, stelt Jansen (2005, p. 34).

Om gegevens te kunnen plaatsen en duiden in het grotere kader van hoe de boer leeft en hoe zijn of haar levensverhaal is, is als eerste gevraagd naar de persoonlijke achtergrond van de boer zelf en die van het bedrijf. Vervolgens kwam als tweede het thema van de persoonlijke inspirerende ervaringen in het dagelijks leven aan bod. Wanneer daarover uitputtend was gesproken, werd ten derde

gevraagd wat motieven zijn om dit werk te doen en in hoeverre motieven veranderd zijn in de loop der jaren. Zo konden andere inspirerende ervaringen voor het voetlicht worden gebracht door de respondent. Als vierde werd gevraagd naar welke waarden de respondent voor ogen houdt in het dagelijks leven en welke waarden hij of zij zou willen borgen. Ook hier werd gestimuleerd om concrete ervaringen te vertellen. Tot slot werd gevraagd of er nog zaken van belang zijn die niet besproken zijn en hoe het interview ervaren werd.

De steekproef

Dit onderzoek richt zich op de populatie mensen die werkzaam zijn in de agrarische sector. Omdat de populatie te groot is om in zijn geheel te betrekken, is met een steekproef gewerkt. Vennix (2011, p. 84) benoemt dat ook als een steekproef goed is samengesteld men alleen 'waarschijnlijkheidsuitspraken' kan doen over een populatie. De betrouwbaarheid van de steekproef is afhankelijk van de 'grootte van de steekproef, maar wordt ook bepaald door de spreiding binnen de populatie' (p.84). De steekproef die gehouden is, is zowel een gelegenheidssteekproef, als een 'theoretisch' beredeneerde steekproef (Jansen, 2005, p.23). Sommige respondenten kwamen op mijn weg, anderen heb ik actief benaderd. Het woord theoretisch staat tussen aanhalingstekens, omdat ik alleen vermoedens heb van welke condities de impliciete spiritualiteit van boeren zou kunnen beïnvloeden. Dit zijn o.a. soort bedrijf, leeftijd en opleiding. De bedoeling van dit onderzoek is om verscheidenheid in beeld te brengen. De bepaling van de *omvang* van de steekproef is dan ook gericht op *empirische verzadiging* (p.26) van dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit. Hierbij heb ik een 'stapsgewijze iteratieve dataverzameling en – analyse' gehouden (p.26). Dat wil zeggen dat ik na drie interviews ben begonnen om de verscheidenheid te analyseren en daarna bedacht heb waar in de populatie ik nog nieuwe varianten zou kunnen vinden. Na zeven interviews merkte ik dat een verzadigingsdekking bereikt was.

Wat betreft de populatie had ik eerst de gedachte om het hebben van een eigen boerderij als eis te stellen aan de respondenten. Die eis is vervallen, omdat er steeds meer vormen van agrarisch werk worden verricht waarbij mensen op wisselende gronden/landdelen en/of boerderijen, of binnen een bepaalde (zorg)instelling of organisatie hun boerenambacht uitoefenen.

Zoals hierboven staat vermeld, was de steekproef gericht op het in beeld brengen van verscheidenheid. Het was expliciet niet de bedoeling om een specifieke groep boeren te benaderen, of een specifieke groep boeren uit te sluiten. Voor de samenstelling van de onderzoeksgroep werd gestreefd naar:

- 1) Een redelijke geografische spreiding en een spreiding tussen stad en plattelandsomgeving;
- 2) Vertegenwoordiging van de verschillende takken van de agrarische sector o.a.; gangbare, biologische en biologisch dynamische boeren, melkvee-, varkens- en akkerbouwboeren, gemengde bedrijven, en boeren die werkzaam zijn op een zorgboerderij;
- 3) Deelname van zowel mannen als vrouwen;
- 4) Deelname ongeacht de levensbeschouwelijke aard of signatuur.

In tabel 1 op de volgende pagina staat een overzicht van de eigenschappen van de respondenten.

Tabel 1: Eigenschappen respondenten

Interview met	
Man	5
Vrouw	1
Stel (man en vrouw)	1
Leeftijd	
30-39 jaar	1
40-49 jaar	2
50-59 jaar	1
60-69 jaar	4
Soort bedrijf	
Moestuinderij	1
Veehouderij	1
Varkenshouderij	1
Biologisch Dynamisch Gemend bedrijf (Akkerbouw en Veeteelt)	1
Biologisch Dynamische Akkerbouw	1
Biologisch Dynamisch Veehouderij	1
Biologisch Dynamische Zorgboerderij	1
Woonomgeving	
Stad	1
Platteland	6
Opleiding	
Hogere Landbouw School	4
Middelbare Landbouw School	1
Lagere Landbouw School	1
Cursussen	2
Levensbeschouwing	
Christelijk en Katholiek	1
Katholiek	2
Van huis uit katholiek opgevoed, nu niet praktiserend, iedereen in zijn waarde laten	1
Humanistisch	1
Christelijke zit in bloed, maar zelf ben ik meer wetenschappelijk georiënteerd	1
Antroposofisch/vertrouwen hebben	1
Holistische benadering/ik beslis zelf	1

De interviews

Naast onderzoeker heb ik ook de rol van interviewer op me genomen. De interviews duurden anderhalf tot drie uur. Alle gesprekken vonden thuis plaats bij de respondenten, vaak aan de keukentafel. Vennix (2011, p 90) benoemt het afnemen van interviews *in de natuurlijke omgeving van de geïnterviewde* als een belangrijk kenmerk van kwalitatief onderzoek. Bij één interview is over het eigen terrein van de boer gewandeld om de onderzoeker een beeld te geven van de dagelijkse omgeving waarin deze boer werkt. De interviews werden auditief opgenomen en middels audiocoding met behulp van Atlas TI (Friese, 2014, p. 42) geanalyseerd. Het werken met een topiclist diende als aanmoediging om de respondent te laten praten over wat hem of haar inspireert in de

dagelijkse werkzaamheden. Zoals hierboven genoemd werden er ten eerste algemene vragen gesteld naar levensloop, type bedrijf en levensbeschouwing. Daarna kwamen inspirerende ervaringen uit het dagelijks leven ter sprake en motieven om boer te worden, zijn en blijven. Tot slot is verkend welke dieper liggende waarden voor deze boeren van groot belang zijn.

De analyse

Een analyse is altijd een persoonlijke selectie. Jansen (2010, p. 4) noemt drie punten die van belang zijn bij de analysefase van een kwalitatieve survey. Ten eerste is het belangrijk aan te geven of er op inductieve of deductieve wijze gecodeerd wordt. Bij een inductieve wijze komen aspecten en dimensies naar voren door middel van een open codering van het ruwe interviewmateriaal. Bij een deductieve benadering zijn dimensies en aspecten vooraf gedefinieerd en wordt gekeken of deze empirisch aangetoond kunnen worden (2010, p.4). Jansen geeft de voorkeur aan een gestructureerde diversiteitsanalyse en dus een combinatie van zowel inductieve als deductieve benadering, zodat vooraf gestructureerde gegevens niet worden uitgesloten en hierdoor de *diversiteit* veel beter in kaart gebracht kan worden (2010, p.4). Ten tweede is het van belang om verwarring, die kan ontstaan als in een kwalitatieve survey *geteld* gaat worden hoe vaak een aspect of dimensie voorkomt, uit te sluiten. Het gebruik van kwantitatieve gegevens in een kwalitatieve survey kan wel, maar dan *in functie van de empirische diversiteit*, stelt Jansen (2010, p.4). Ten derde is het niveau waarop de diversiteitsanalyse plaatsvindt van belang. Jansen (2010, pp. 4-5) noemt drie niveaus van diversiteitsanalyses: de ééndimensionale (waarbij de diversiteit bij één respondent wordt vastgesteld), de multidimensionale (waarbij meerdere respondenten uit eenzelfde groep worden vergeleken) en de verklarende analyse (waarbij de diversiteit tussen verschillende soorten of groepen respondenten wordt vergeleken).

Bij de analyse heb ik gebruik gemaakt, zoals Jansen hierboven adviseert, van een gestructureerde diversiteitsanalyse. De vooraf gestructureerde gegevens uit het theoretisch kader hebben de betekenis van zoeklicht gekregen, waardoor aspecten en dimensies gemakkelijker waren op te sporen. Dit komt de doelstelling om verscheidenheid in kaart te brengen ten goede, is mijn gedachte hierbij geweest. Vanwege dezelfde reden heb ik ervoor gekozen om het gebruik van kwantitatieve gegevens grotendeels weg te laten, omdat ik *verscheidenheid* in kaart wil brengen en geen aantallen. Wat betreft het niveau waarop de diversiteitsanalyse heeft plaats gevonden, heb ik gekozen voor de *multidimensionale analyse*; zeven respondenten (boeren) zijn vergeleken en hierbij is getracht een saturatiepunt te bereiken wat betreft de diversiteit van aspecten en dimensies van impliciete spiritualiteit.

Het analyseproces omvatte drie verschillende codeerfasen:

1. Open coderen: Er worden op een intuïtieve manier namen of codes gegeven aan stukken tekst in de data.
2. Axiaal coderen: De losse codes worden gegroepeerd tot concepten of thema's.
3. Selectief coderen: De theorie wordt opgebouwd. Hiervoor worden de verschillende concepten met elkaar verbonden.

Een overzicht van de fases staan vermeld in [bijlage C](#).

Tijdens de analysefase is een ordeningsstructuur van drie dimensies gekozen op basis van de resultaten van het empirisch onderzoek in combinatie met inzichten uit literatuuronderzoek naar studies van drijfveren van Mertens en Blommesteijn (2005), De Pater, Scherer-Rath (2008) en Mertens en Van den Brink (2012) en inzichten uit theoretische bronnen die in het theoretisch kader vermeld staan. De dimensies komen o.a. voort uit Dewey's interactie- en continuïteitsprincipe bij zijn ervaringsbegrip, uit de theorie van Bucher dat er een horizontale en verticale dimensie is waarin de mens zoekt naar Verbondenheid. Daarnaast brachten de studies van Mertens en Blommesteijn, De Pater, Scherer-Rath en Mertens en Van den Brink dimensies naar voren als biocentrische verantwoordelijkheid en de imaginaire dimensie of verbeelding. Door inzichten van o.a. Waaijman, Van Aalsum, Joas, Grün en Devisch te combineren ontstond de idee dat deze drie dimensies de drie kenmerkende dimensies zijn om aspecten en deelaspecten van het domein impliciete spiritualiteit mee te beschrijven.

De beschrijving van en resultaten die uit deze ordeningsstructuur zijn gekomen, beschrijf ik in het volgende hoofdstuk 'Onderzoeksresultaten'.

3. Onderzoekresultaten

Uit de constant vergelijkende analyse (Fram, 2013, p. 9) gebaseerd op het geanalyseerde kwalitatieve materiaal uit de zeven interviews, kwamen de volgende drie dimensies naar voren:

- I. Horizontale Verbondenheid (Interactie)
- II. Verticale Verbondenheid (Verbeelding)
- III. Dynamische Verbondenheid (Biocentrische Verantwoordelijkheid, Continuïteit)

Eerst volgt nu een algemene beschrijving van de indeling in drie dimensies. Daarna beschrijf ik elke gevonden dimensie en bijbehorende aspecten en deelaspecten in paragraaf 3.1, 3.2 en 3.3. Hierbij zal ik ingaan op verschillen en overeenkomsten tussen de dimensies. Bij elke dimensie worden criteria gegeven en vinden er verwijzingen plaats naar het theoretisch kader. De inhoudelijke invulling van elke dimensie laat ik volgen door een reeks van citaten uit de interviews die op de betreffende dimensie wijzen. Deze citaten zijn gegroepeerd rondom verschillende aspecten die te onderscheiden zijn bij een dimensie. De codering in cijfers na elk citaat geeft respectievelijk het respondentnummer en het tijdstip in het interview weer. De aspecten die beschreven worden komen gezamenlijk voor in de interviews en zijn niet als een op zichzelf staand aspect te onderscheiden in de verhalen van de boeren. Toch heb ik getracht om categorieën aan te brengen in de aspecten, om zo helder mogelijk te analyseren. Bij sommige aspecten heb ik deelaspecten geformuleerd. Tot slot vermeld ik in paragraaf 3.4 wat verder nog is opgevallen bij de onderzoekresultaten.

De eerste dimensie: Horizontale verbondenheid (Interactie)

Bij alle boeren kwamen getuigenissen naar voren van een horizontale verbondenheid. Deze werd zichtbaar in de interactie met de ander, met de natuur, de dieren, de planten/gewassen en met de aarde en de kosmos.

De tweede dimensie: Verticale verbondenheid (Verbeelding)

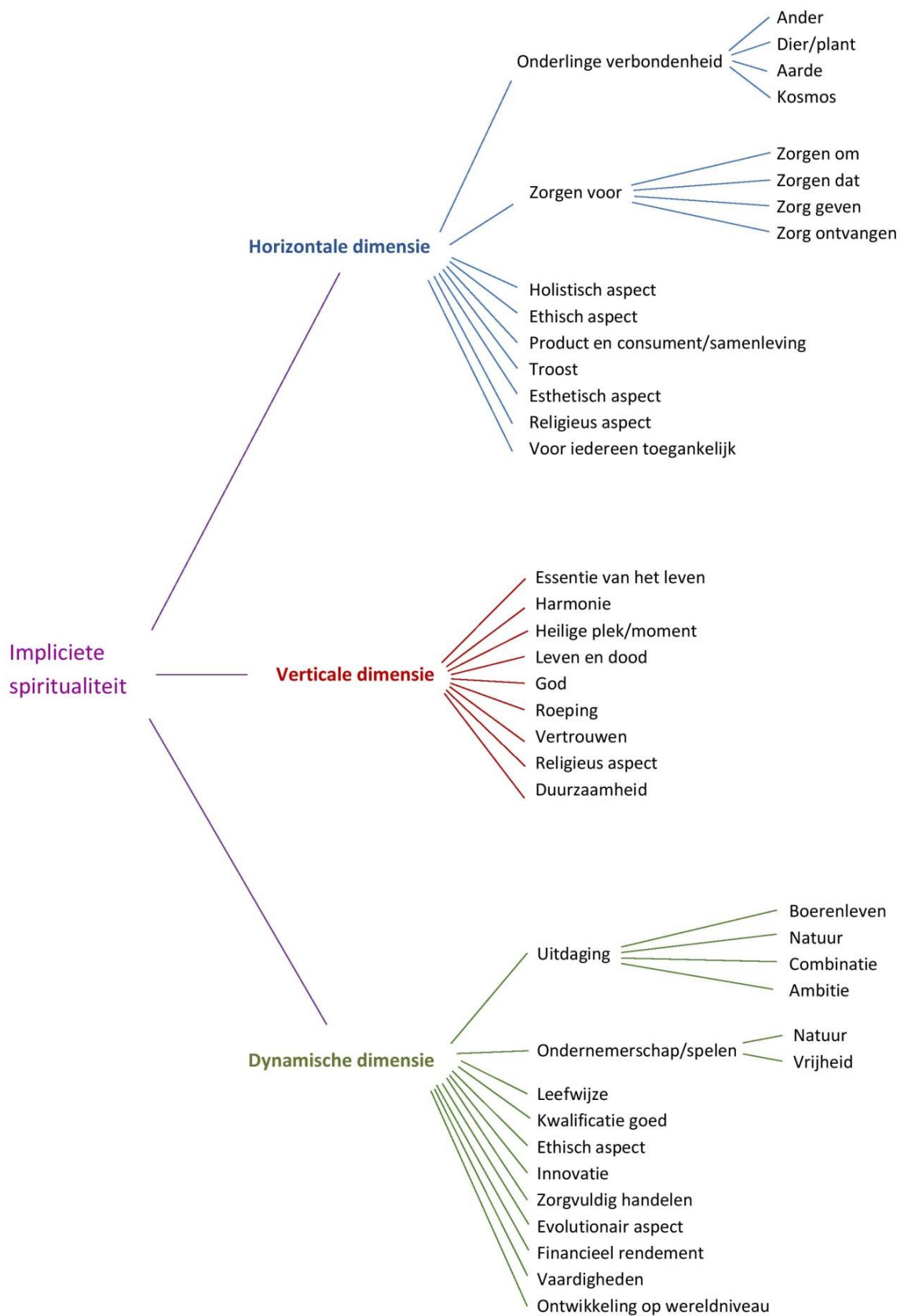
Bij alle boeren kwamen ook getuigenissen naar voren van een verticale verbondenheid, waarbij de wereldlijke (concrete) orde verlaten wordt en de kracht van verbeelding een rol speelt. De boeren spraken dan van 'stil staan bij', 'tot bezinning komen'.

De derde dimensie: Dynamische Verbondenheid (Biocentrische Verantwoordelijkheid/ Continuïteit)

Tot slot kwamen uitspraken naar voren die een dynamische verbondenheid beschreven en die gericht waren op het aanbrengen van continuïteit. Al het werk dat ze doen, moet ook ergens toe leiden, vinden deze boeren. Boeren voelen een biocentrische verantwoordelijkheid.

In het overzicht op de volgende pagina, naar het boomdiagram van Verschuren & Doorewaard (2015, p. 119) worden alle dimensies, aspecten en deelaspecten genoemd van het domein impliciete spiritualiteit van boeren.

Dimensies, aspecten en deelaspecten van het domein impliciete spiritualiteit van boeren:

3.1 De horizontale dimensie: interactie

I. **Horizontale Verbondenheid /Interactie:**

Deze dimensie richt zich op een vorm van zelftranscendentie die gericht is op een gevoel van **verbondenheid met de ander, met de dieren, met de planten/gewassen, met de natuur, met de aarde en met de kosmos**. Om met Joas te spreken zit de kracht van het heilige in de verbondenheid met de ander. Het gaat om een intrapersonlijke dimensie waarbij aspecten gericht **op waarneming en beleving van ervaringen binnen de wereldlijke orde** (naar Van den Brink) zijn opgenomen. Aspecten gericht op religieuze, filosofische en morele beginselen die de wereldlijke orde te boven gaan, staan onder de tweede dimensie vermeld. Bij deze eerste relationele dimensie gaat het om **ervaringen van eenheid, onderlinge verbondenheid en betrokkenheid in de interactie** (Dewey) met de ander. Dewey beschrijft dat de ervaring het middel is waarmee de mens steeds dieper in de realiteit kan doordringen. De kwaliteit van een ervaring heeft twee aspecten: er is direct een **aangename of een onaangename gewaarwording**, in de vorm van een emotie, bij de interactie tussen mensen onderling, mens en dier of plant, mens en aarde, mens en kosmos (dit wordt in deze horizontale dimensie beschreven) en er is het principe van continuïteit: de ervaring van een bepaald appèl, een aandringen, wat invloed heeft op latere ervaringen (dit wordt beschreven in de derde dynamische dimensie). Vanuit de emotietheorie van Frijda komt naar voren dat een mens bij het ervaren van emoties niet alleen is overgeleverd aan stimuli van buitenaf die een respons uitlokken; van binnenuit speelt een bepaalde gevoeligheid een rol, die te maken heeft met waarden op het gebied van zingeving. Uitspraken die onder deze dimensie verzameld zijn, wijzen op kleine aangename, of onaangename ervaringen die boeren raken, of verwonderen. Vanuit hun hart hechten ze waarde aan deze zaken. Deze dimensie is te vergelijken met de dimensie **'Verwondering'** uit de Groene Bijbel. Verwondering kan plaatsvinden bij zaken die als heel aangenaam worden ervaren, maar ook bij zaken die als onaangenaam worden ervaren. Waaijman beschrijft drie perspectieven bij zijn definitie van spiritualiteit: 'de menselijke werkelijkheid, die wij verkennen vanuit de notie 'ziel'(nefesj), de goddelijke werkelijkheid, die wij paradigmatisch exploreren aan de hand van de Naam Jahwe en het betrekkingsmoment, de ontmoeting tussen het menselijke en het goddelijke'. Deze eerste sociale dimensie lijkt verwant met het **menselijke perspectief** van Waaijman.

Bij deze eerste horizontale dimensie komen negen aspecten naar voren *onderlinge verbondenheid, zorgen voor, product en samenleving, troost, voor iedereen toegankelijk* en een *holistisch, ethisch, esthetisch* en *religieus* aspect. Hieronder volgen enkele citaten als voorbeelden bij bovengenoemde aspecten.

➤ **Onderlinge verbondenheid**

Onderlinge verbondenheid wordt in vele vormen beschreven. Er is een gevoel van verbondenheid met de ander, met het dier, met de plant of het gewas, met de aarde en met de kosmos. Sommige respondenten geven aan dat ze regelmatig contact hebben met gelijkgestemden in een studieclub of kring. Hierbij wordt gestreefd om gezamenlijk ook nieuwe input van buitenaf te verkennen.

Citaten over *onderlinge verbondenheid tussen mensen*:

“ We konden koeien kopen van een hele oude boer hier uit de buurt, die had ook MRIJ en die wou graag dat die koeien naar ons toe gingen. Dat waren de troetelkoetjes van die boer. Die koeien kwamen uit een koppeltje van 25 dieren en hadden er wel moeite mee om te wennen in een koppel van 125. Uiteindelijk viel het mee, je hebt daar een bedrijfsbacteriëncultuur en hier. Maar nu is alles wel opgelost. Die man vond dat prachtig, hij is dementerend. De koeien liepen daar nog drie jaar. Hij heeft toen nog op het jongvee gepast. Wist precies ‘die en die pink is drachtig’, en daar had hij gelijk aan! Dat wist ie nog goed. Totdat hij stierf, hebben we daar vee gehad.” (2, 8:13:78)

“Als je een groepje hebt, is dat fijn, heb je steun bij elkaar. Bij de één lukt dit wel, bij de ander niet. Je kunt iets lezen samen, of je kunt van alles samen verzinnen, dan heb je steun bij elkaar. Ik ervaar, als je in een groep werkt of mediteert, dat dit veel krachtiger werkt. Als je met een bepaalde instelling in een groep zit, dan versterkt zich dat elkaar. In de biologische dynamische landbouw hechten we daaraan, om bij elkaar te komen in groepen om samen iets te doen, de inspiratie wordt dan gevoed. Als je een hoger ideaal hebt, ben je altijd in een naam van iets aanwezig. En dan merk je dat dit ook aanwezig wordt, of aanwezig is. Gedachten werken en mensen-met-elkaar versterken elkaar. Maar dan is het de kunst om je inhoud goed zuiver te stellen. Dat is wat ik heel belangrijk vind; terug naar je kernwaarden. Dat is je voedend principe. En daar kan je dan ook iedereen op betrekken.” (4, 1:11:58.54)

Een voorbeeld van *onderlinge verbondenheid tussen mens en dier* ontstond bij het tweede interview. De boer was al de hele ochtend, voorafgaand aan het interview, met twee andere mannen bezig geweest met een koe die niet in de benen kon of wilde komen. Tijdens het interview kwam de stagiaire binnenvallen met het goede nieuws; ‘De koe staat weer!’ De blik blijft altijd gericht op het dier, dat gaat ‘24/7’ door, geven sommige respondenten aan. Ook al werken ze dag in, dag uit met hun dieren; de verwondering is er vaak, over dierengedrag en over de ontwikkeling van dieren.

Een citaat over *onderlinge verbondenheid tussen mens en dier*:

“Koeienvangen met zijn tweeën is mooi werk, er is een wisselwerking met het dier, je probeert het dier te slim af zijn. Koeiengedrag is fascinerend. Je moet soms wel eens het water in, als ze geen zin hebben om te komen. We moesten eens drie koeien vangen. Eén koe, die mocht eigenlijk niet naar de uiterwaarden toe, omdat ie lastig te vangen is. Maar hij liep er toch, omdat er thuis gras tekort was en daar gras over. Mijn vader en ik zetten de kar neer en de eerste koe ging gelijk het water in. Mijn vader liep aan de andere kant gelijk ook het water in, maar de koe ging in het water langs de rand lopen, in de Lek. Ik liep mee, zodat ie de kant niet op kon, anders blijft ie aan het dollen. Toen dacht ik: ‘Als ik er nou schuin inloop, dan kan ik linksom of rechtsom ‘m zo vangen’. Maar toen draaide die koe zich ineens helemaal om in het water. Het was de vraag of de koe door zou gaan zwemmen, naar de overkant. Dat kunnen ze wel, maar dat doen ze vaak niet. Ik liep verder en kon de koe zo zijn halster om doen. Dat is wel fijn, want als een koe het water uitkomt en hij heeft geen zin om mee te gaan..., dan ben je echt niet klaar. De tweede koe, daar liep ik heen, ik krabde achter zijn kop en toen kon ik zo een halster om doen. De derde koe, normaal gesproken de rustigste, dook alsnog het water in. Maar toen hadden we de andere twee al gevangen en toen kwam hij uiteindelijk toch wel aanlopen. ” (3, 1:59:09.16)

Bij de *onderlinge verbondenheid met een plant of gewas* vertellen respondenten dat ze eerbied hebben voor het gewas en planten en levenslessen ervaren door deze onderlinge verbondenheid. Ze worden zich gewaar hoe de natuur in elkaar zit. Sommige respondenten maken foto's van hun planten en gewassen en delen deze beelden via de sociale media:

(geplaatst door respondent 1 op zijn facebookpagina)

Een citaat over *onderlinge verbondenheid met de omgeving of aarde*:

“De boerderij zie ik als een soort platform voor wie dan ook maar in die processen wil aanhaken en wie dat ook kán. En dat je met mekaar verantwoordelijk bent voor het levenslichaam boerderij, dat je daarvoor zorgt, dat er producten uit voortkomen, die zijn weg vinden en dat het ook in wisselwerking staat met je omgeving, die vind ik ook wel essentieel namelijk. Veel antroposofische instellingen zijn naar binnen gebouwd, beschermend. Nu komen we op heel andere ideeën. Misschien moeten we een boog er aan vastbouwen aan de voorkant, die wél naar de buitenwereld gericht staat, die dat dan ook kan ontvangen. Ik heb het hier op de boerderij altijd als heel bijzonder ervaren; de loonwerker komt hier ook wel eens een keer wat dingen doen. ‘Ja, kom maar even koffie drinken’, nou... er gaat een wereld voor die mensen open, het is net een soort maatschappelijke dienstplicht. Leveranciers komen plantengoed goed brengen en die jongens komen erbij en die halen het spul van de vrachtwagen; nou ja, er ontstaat een heel verkeer!” (5, 0:57:13.19)

Een citaat over *onderlinge verbondenheid met de kosmos*:

“Het mooiste moment en het moment wat me de meeste energie geeft is het licht zien worden. Mijn man is hartpatiënt en in een periode dat hij regelmatig in het ziekenhuis was, kon het vooral 's ochtends spoken in mijn hoofd over ‘hoe het allemaal moet’. Dan ging ik mijn bed uit en liep ik maar over het land. Als het dan licht werd, kon ik zien wat er moest gebeuren voor ik naar het ziekenhuis ging. Dat vind ik eigenlijk het mooiste moment van de dag. Je ziet die kleuren komen. Het is net alsof er dan iets nieuws geboren kan worden. Het was eigenlijk mijn hulpbron of zo. Het heeft met *het licht worden* te maken. Dat kun je symbolisch zien, maar dit was ook daadwerkelijk zo. Lichtmomenten, zo noemen ze dat. Die geestkracht die je dan nodig hebt, krijg je van het licht.” (4, 0:12:35.68)

➤ Zorgen voor

‘Zorgen voor’ is het tweede grote aspect binnen de dimensie horizontale verbondenheid. Hierbij zijn (naar Tronto, 1993 pp.105-108) vier deelaspecten te onderscheiden in de uitspraken van de respondenten, te weten:

- **Zorgen om: aandacht voor de zorgbehoeften van de ander**, van de dieren, het gewas, de grond, de (eigen) kinderen, de consument, de cliënt, de blik constant gericht houden op het zorgen. Sommige respondenten noemen dat die aandacht er als kind al inzat bij hen en dat ze bij kinderen in hun omgeving ook zien wie die aandacht ook van nature heeft. Daarnaast merken ze dat in de buitenwereld die aandacht voor de zorgbehoefte er lang niet altijd is, waardoor er soms sprake is van verwaarlozing. Het wordt dan nagelaten om goede zorg te bieden;
- **Zorgen dat: bereidheid om** verantwoordelijkheid te dragen voor de zorg. Dit laat zich zien in een (laatste) rondje door de stal of over het land lopen, het signaleren en controleren, kinderen prikkelen om bereidheid te vergroten door ze in contact te brengen en eventueel zorg te laten dragen voor een (moes)tuintje, een gewas, en/of één of meerdere dieren. Verder blijkt dat boeren die een partner hebben regelmatig stilstaan en bezinnen op hoe ze hun leven inrichten zodanig dat ze goed verantwoordelijkheid kunnen dragen voor het bieden van goede zorg voor het boerenwerk;
- **Zorg geven: competenties** die nodig zijn om aan de zorgbehoefte tegemoet te kunnen komen. Er blijkt een grote wil aanwezig te zijn om competenties van anderen, om goede zorg te kunnen geven, te helpen ontwikkelen. Hier blijkt dat veel competenties geleerd worden door van kinds af aan al mee te lopen en van een volwassene te leren hoe je zorg kunt geven;
- **Zorg ontvangen:** stilstaan bij de responsiviteit van de ontvanger. Is de ontvanger **ontvankelijk** voor de zorg? Boeren laten bewogenheid zien om de responsiviteit voor zorg te vergroten, zowel bij zichzelf als bij de ander. Ze willen de mens ontvankelijk maken voor 'zorg' en het besef vergroten dat ieder wezen afhankelijkheid is van de naaste omgeving én van de wereldeconomie.

Een voorbeeld waarbij de *aandacht voor de zorgbehoefte* wordt omschreven is het volgende citaat:

“We hebben het liefst scholieren hier op het land aan het werk. In de polder is er een behoorlijke verslavingsproblematiek onder scholieren en op maandagochtend zie je al aan hoe iemand loopt hoe die in het leven staat. De scholieren die hadden gebruikt, konden niet eens meer recht lopen. En ja, die jongeren neem je mee op het land...Ja, die ouders zijn ons later nog komen bedanken, dat wij niet door hebben gehad dat we zoveel invloed hebben gehad... gewoon vanuit je gezonde boerenverstand... Ze moeten op het land gewoon een rij aflopen en het onkruid met wortel en al eruit halen. Als je de aandacht bij de natuur hebt, is er een soort van rust. En we zitten geen uur pauze te houden hier, het is tien minuten. Er is een structuur, er is contact met de aarde én er is een aandacht, die er voor mij in ieder geval ook, naar elkaar is...Het is zó simpel eigenlijk. Niet waard om te vertellen.”(4, 0:22.59.79)

Een voorbeeld waarbij het (nalaten van het) deelaspect *zorgen om* wordt omschreven:

“We hebben ook een keer (letterlijk) onder water gestaan. Ik weet ook het financiële impact daarvan. Het effect hiervan ijlt wel drie jaar na en met een ton houdt het niet op, zeg maar. Kijk als je gangbare boer bent, dan gooi je bij een dooie bodem er kunstmest op en dan wil het al wel gauw weer groeien. Maar als de bodem het zélf moet doen en er zit geen leven meer in, dan doet ie niets meer. Dan duurt het veel langer. In een polderlandschap ben je o.a. afhankelijk van het waterschap en de afspraken daarmee. Het hangt uiteindelijk van mensen af, of ze die afspraken nakomen. Ik hoop dat we dat nu beter voor elkaar hebben met het waterschap. *Ze waren op die dag vergeten* de stuwtjes omlaag te doen. We zitten op

het laagste punt in de polder. Het stopte 's ochtends om vijf uur met regenen en om acht uur stond het water nog ónder het land, maar om elf uur liep het hier onder water. Het kwam van hoger gelegen gebieden hier over het land heen lopen. Het was uiteindelijk een noodsituatie, het is de natuur, dus je hebt niks te claimen.” (3, 44:45.10)

Een positief voorbeeld van het deelaspecten *zorgen om*:

“Je zorgt ervoor dat ze en hun voer op tijd krijgen en een goede gezondheid houden. In mijn ogen is dat de zorg die je moet hebben. Vanmorgen was er één wiens zendertje in het oor niet werkte. Gisteren had ie het voer niet opgegeten en vanmorgen zag ik um weer staan bij het voerstation. Dat varken viel me op en toen heb ik um gecontroleerd. Als ik dat niet had gedaan, dan verhongert zo'n dier.”(6, 0:35:04.51)

Een respondent noemt dat het soms lastig is om de aandacht te richten op de zorgbehoefte van de gewassen en dieren van de boerderij *in combinatie met* de zorgbehoefte van de cliënten die worden toegewezen:

“Je hebt je landbouwkundige activiteiten en je hebt een groep mensen die vaardigheden hebben die een aantal dingen kunnen doen. Je probeert voortdurend die combinaties te maken, die voor iedereen goed uitpakken.” (5, 0:39:10.29)

Een voorbeeld van het deelaspect *zorgen dat*:

“Mensen uit de landbouw zijn geschikt voor zorgberoepen. Dat is alles wat je doet op je bedrijf. Zorg. Zorgen dat iets in bepaalde structuur komt, waardoor dat weer voor zichzelf kan gaan zorgen.” (6, 1:14:39.07).

Zorgen dat kan ook te maken hebben met de *bereidheid om* ruimte te bieden:

“Neem nou een zaadje. Als je dit zaait, gaat het eerst de grond in. Daarna komt hij pas boven de grond. Dan is het al een poosje aan de gang, hij komt er nog niet uit. Hij heeft wel gekiemd, maar die kiem gaat naar beneden. De plant zorgt eerst dat hij wat te eten heeft en pas daarna komt hij naar boven. De natuur heeft veel van dit soort wonderlijke dingen.” (7, 1:16:05.81)

Enkele voorbeelden van *zorg geven*, waarbij het draait om *competenties* die nodig zijn om op een effectieve manier aan de zorgbehoefte tegemoet te kunnen komen:

“We hadden hier een jongen uit Rotterdam. Die bleef maar de jonge poesjes zitten aaien, dat kon hij wel de hele dag doen. Helemaal vertederd. Toen zei ik: ‘Nou gaan we stoppen, dit is voor de moederpoes én voor de jonge poesjes niet goed’. Toen kwam die moederpoes met een dooie muis. Het is het beste voedsel wat die jonge katten kunnen krijgen. De jongen zijn ogen zijn hier geopend. Al die overdreven dierenverhalen. Kijk *liefde is niet alleen lief zijn*.” (4, 0:35:37.94)

“Doordat je van de boerderij komt, heb je geleerd over levensprocessen; er is geboorte, er zijn goede periodes en minder goede periodes en er is een periode waar de dood op volgt. Dat laatste willen heel veel mensen niet weten, maar dat hoort er ook gewoon bij. Dat je afscheid moet nemen. Ik heb ook wel eens een hond moeten laten afmaken, waar ik érg aan

gehecht was en waar ik heel veel moeite mee had. Maar het is niet anders! Dat is ook goede zorg; te *besluiten dat er iets gedaan moet worden.*" (6, 1:02:00.44)

Een voorbeeld waarbij stil wordt gestaan bij het deelaspect *zorg ontvangen* en het *ontvankelijk* maken voor het aspect zorg is:

"De kleinkinderen kregen hier allebei een tuintje in onze moestuin. We gingen boontjes zaaien, want die kun je goed in je hand houden bij het zaaien. Toen vroeg N. : 'Zijn die vanavond klaar?' Het besef dat iets een seizoen nodig heeft om te groeien, dat is er niet. Dat gevoel van tijd en het begrip tijd, of jezelf de tijd gunnen, dat wordt niet meer ontwikkeld. Als je het zelf hebt meegemaakt dat iets een seizoen tijd kost, dan vraag je je dat niet meer af. Maar het wordt niet meer meegemaakt! Ik zie overal tuintjes met grint, waar plantjes ingezet worden die al bloeiend zijn. Ze worden in een container gekieperd, als ze niet meer bloeiend zijn. Dan worden er weer nieuwe ingezet. Zo leren ze niet meer hoe je ontwikkeling verzorgt." (4, 0:27:43.32)

Een ander voorbeeld van *zorg ontvangen* is waar een respondent vertelt over het feit dat hij ervoor zorgt dat de jonge katjes op zijn bedrijf *ontvankelijk* worden voor zorg en aandacht en niet verwilderd raken. De jonge katjes krijgen zo de kans om respons te leren geven op de zorg van toekomstige eigenaren:

"Kinderen vinden het prachtig om dieren tam te maken. Ik ben zelf gek met katten en de kinderen zijn ook gek met katten. Ik zorg er wél voor dat de jonge katjes zo gauw mogelijk voor de dag komen. Als je er gek mee bent, krijg je tamme katjes, vindt iedereen ze lief en kun je ze ook kwijt worden. Die 'wilde' katten wil niemand hebben. Twee katten krijgen bij ons twee keer per jaar jongen en alle katjes gaan naar een nieuw huis." (2, 1:39:52.90)

➤ Holistisch aspect/Deel van een geheel

Bij dit aspect komt naar voren dat de alle respondenten een groot besef hebben van hoe afhankelijk ze zijn van allerlei factoren en dat ze deel uitmaken van een groter geheel. Met ontzag werd hierover gesproken. Enkele citaten:

"Vroeger maaiden we de brandnetels langs de rand van het betonpad allemaal weg. Op een gegeven moment zag mijn vader dat die brandnetels hélemaal vol zaten met rupsen van dagpauwvlinders. Die vreten die brandnetels óók helemaal kaal, als ze er flink inzitten. Als ze er nu ergens staan, mét die rupsen, dan doet hij dat stuk niet. Of hij doet het gefaseerd en kijkt wat het doet. Soms moet je iets láten, of er rustig over nadenken, het even aanzien." (3, 1: 47:43.40)

"Soms heb je die ervaringen op de boerderij, dan ben je bezig en dan zijn er een paar mensen aan het oogsten, die redden zich daarmee en een paar jongens zijn met de koeien bezig. Je ervaart dat je met zijn allen bezig bent en dan zie je, bijvoorbeeld op maandagochtend of op woensdagochtend bij het oogsten, wat een rijkdom daar verschijnt. Dan komen al die producten naar de schuur. Dat is heel bijzonder." (5, 1:33:25.19)

➤ Ethisch aspect

Onder de respondenten bleek een groot ethisch bewustzijn aanwezig. Het streven om het goede te doen, komt in het dagelijks werk naar voren op allerlei gebieden. Enkele citaten:

“Als iedereen bij zichzelf blijft, dan kom je op een punt van: wat is het maximale haalbare? Waar kan iedereen zich in vinden? Ik kies voor intensieve veeteelt en sta daarvoor. Dus kies ik om dáár het maximale uithalen. Iemand anders kiest weer voor de natuur en wil dáár het maximale uithalen. Als we elkaar dan ergens in het midden of op een bepaald punt kunnen vinden, dan kunnen we het eens worden.” (6, 0:18:15.66)

“Je bent eigenlijk in dienst van de natuur, je moet eigenlijk een goed verdienmodel hebben. Dat de natuur er niet onder lijdt. Dat je haar niet slechter weggeeft, dan dat je haar gekregen hebt.” (7, 0:00:18.70)

➤ Product en de consument/cliënt/samenleving/burger

Sommige respondenten leggen in hun dagelijkse werkzaamheden de nadruk op het betrekken van de consument, de cliënt, de omgeving en de samenleving bij het product:

“De boerderij van meer mensen maken, dat vind ik mooi. Zo was er bij een vleesverkoop een koekalverij en een vrouw wilde kijken. Ze had dit nog nooit gezien. Nu vraagt ze elke keer in een mailtje hoe het met die koe en het kalfje is. Die betrokkenheid op die manier vergroten, dat vind ik leuk.” (2, 0:53:27.01)

“Wij nemen ook hout aan. Het gaat vrij hard, jaar op jaar wordt het meer. Iedereen die thuis aan het snoeien is en een paar karren takken heeft, kan het hier neergooien. Als de hoop groot genoeg is, laten we een snipperaar komen en die snippert dan al het hout. Hebben wij weer een vracht snippers voor de stal. Mensen vinden het supergemakkelijk. Met die snipperaar erbij kost het ons net zoveel, als dat we het uit de handel kopen, maar ik vind het wel lachen, als al die mensen op zaterdag heel fanatiek met allerlei karretjes staan te lossen. We nemen de gemeente werk uit handen; in principe moeten zij dit inzamelen. En die mensen komen gelijk hier op het erf en zijn er wel wijs mee. Ze komen later ook kijken in de stal, waar de houtsnippers uitgestrooid worden.” (3, 41:07.83)

➤ Troost

Het intensieve contact met de elementen, met de mensen, dieren en planten, biedt mogelijkheden voor een troostende ervaring:

“Meestal zie je het pas, als je in een soort rust komt. Dat komt omdat je steeds dezelfde werkzaamheden doet, een aantal uren achter elkaar. In één keer ontstaat er een soort blik over het land en dán zie je het! Dan valt het... Dan zie ik het licht het land raken, zeg maar. En dat is van zó'n grote schoonheid... En het is ook héél troostend.” (1, 59:27.33)

“Mijn vader had een wat angstig hart. Hij had een paar angstige ervaringen in zijn jeugd meegemaakt. Door te melken gaf hij via zijn handen, een puls aan zijn bloedvaten, die bij het hart uitkwam. Dit gaf hem een heel geruststellend gevoel. Het melken maakte hem heel

gerust. Hij mocht op zijn twaalfde melken, twee keer per dag, zeven dagen per jaar. Het gaf een soort dragende, van wat de katholieken hebben, liturgie, die niet zo volgepompt met gedoe zit, maar waar heel veel essentiële stofjes in zitten. Als die alsmaar terugkomen, dan geeft dat geruststelling.” (1, 1:06:46.00)

➤ Esthetisch aspect

Veel respondenten verwonderen zich over de schoonheid in de natuur:

“Die natuurgebieden, die vind ik ook echt mooi. Ik kom er eigenlijk alleen als er koeien gehaald moeten worden. Het is er heel mooi. Er staan van die rietkragen van twee en halve meter hoog om het water heen. Dan rijd je over de dijken heen en kijk je waar de koeien lopen. Dan kan je ze niet vinden en dan komen ze ineens om zo’n rietkraag gestoken, zo’n koppel van dat jongvee, een beetje springerig. Dat vind ik echt mooi. Ook de ligging tussen twee forten vind ik wel mooi, zo’n natuurgebied tussen stadse stukken met spoordijk. Vroeger wilde ik zover mogelijk weg blijven van de stad, maar nu vind ik het toch wel mooi.” (3.55, 1:56:55.63)

➤ Religieus aspect

Enkele citaten waarbij het religieus aspect naar voren komt zijn:

“Als hier een kerkdienst is, op de boerderij, dat trekt toch meer mensen. Het maakt het voor ons bijzonder dat je op je eigen erf, in de kerk zit. Vóóraf was het slecht weer. En dan denk je dat er niemand meer op af komt en toen kwamen er auto’s aan! Achteraf spreek je mensen op verschillende manieren, het was echt mooi, ook met schoonouders praten we er over na. Het was echt heel bijzonder, het was om zes uur, maar om vijf uur kwam het met bakken uit de lucht, en uiteindelijk scheen de zon en zaten we buiten. We hebben er moeite voor gedaan om alles netjes op orde te krijgen met zijn allen en dan denk je ‘het verregent helemaal’ en dan schijnt toch de zon. Konden we lekker buiten zitten. Hier zie een beetje een teken van er wordt toch rekenschap met ons gehouden.” (2, 41:48.64)

“Vanaf Pasen begint het nieuwe leven. We leven met de zon. Het hoogste punt en het laagste punt van de zon. Dat vieren we in feesten. Op Goede vrijdag gaan we altijd opruimen. Het oude laten we achter ons. Alles wat weg kan, gaat weg. Vanaf die tijd is alles weer nieuw. Je begint met iets nieuws, maar het is eigenlijk ook iets ouds. Het zaad dat kwam van een vroegere datum, gaat nu opnieuw aan de gang. De verbondenheid van seizoen tot seizoen is er.” (5, 1:39:29.73)

➤ Voor iedereen toegankelijk

Dit aspect legt de nadruk op dat het voor iedereen mogelijk moet zijn om deel te nemen, bijvoorbeeld aan de vleesverkoop aan huis. Dit vraagt o.a. een flexibele houding van de verkoper en de slager:

“Onze bewuste keuze is om maatwerk te leveren, ik wil wel dat iedereen vlees kan halen. We hebben ook oude mensen die alleen zijn. Die willen ook een biefstukje eten. Ik zeg, dan geef je aan dat je één biefstukje wil. Die lever ik. En ook dat worstje wordt per één verpakt. Het vlees, dat wij met zorg hebben uitgezocht, daar moet iedereen van kunnen genieten. We doen dit al 16 jaar en ik vind: zoveel mensen, zoveel wensen. Iedereen eet anders en vindt iets anders lekker. Ik heb er één die vindt dat heel de koe te eten moet zijn en die heeft zelfs de wang van de koe besteld. Dat vind ik leuk en dat vindt zelfs de slager leuk. Die gaat elke keer wat aparte onderdelen proberen.” (2, 51:18.53)

3.2 De Verticale dimensie: Verbeelding

II. *Verticale Verbondenheid: Verbeelding*

Deze dimensie richt zich op een vorm van zelftranscendentie die gericht is op een **gevoel van verbondenheid met een andere, stillere, rustiger wereld**, een wereld van verbeelding waarbij de alledaagse realiteit wordt overstegen. Er ontstaat een verbinding met een andere **mystieke wereld**, waarbij iets van de essentie van het leven geproefd wordt en er **een gevoel van verbondenheid wordt ervaren met het levende, met de schepping, met de bron van het bestaan**. Deze dimensie is gericht op **een stil zetten** in het moment. De ervaringen van verbondenheid die acties voortbrengen, worden genoemd in de derde dynamische (vitale) dimensie. Deze dimensie gaat over een verbondenheid met een wereld die door sommige mensen wordt aangeduid als **‘het Goddelijke’, ‘het sacrale’** (Van den Brink) aangeduid, of als **‘de Hemel’**. Van Aalsum benoemt het belang van deze dimensie dat de mens moet **erkennen dat je het soms moet overlaten aan een hogere orde**; ‘het besef dat we het uiteindelijk écht niet zelf kunnen; dat er een **duurzaam contact nodig is met de Bron van alle bestaan’**. Dit duurzaam contact is volgens haar nodig om (opnieuw) een fundamenteel richtingsgevoel te ontwikkelen. In deze dimensies zijn aspecten gericht op **religieuze, filosofische en morele beginselen die de wereldlijke orde te boven gaan**, opgenomen. Volgens Waaijman is het onjuist te stellen ‘dat het woord ‘God’ spiritualiteit opsluit binnen de sfeer van het religieuze. Het woord God komt van oorsprong niet alleen voor in religie-gebonden taalspelen, maar evenzeer in seculier aandoende spiritualiteiten’. Waaijman beschrijft drie perspectieven bij zijn definitie van spiritualiteit: ‘de menselijke werkelijkheid, die wij verkennen vanuit de notie ‘ziel’(nefesj), de goddelijke werkelijkheid, die wij paradigmatisch exploreren aan de hand van de Naam Jahwe en het betrekkingsmoment, de ontmoeting tussen het menselijke en het goddelijke’. Deze tweede imaginaire dimensie lijkt verwant met het **goddelijke perspectief** van Waaijman. Deze dimensie is ook te vergelijken met de dimensie **‘Verdieping’** uit de Groene Bijbel. Van den Brink noemt deze dimensie ook wel de **imaginaire dimensie** bij zijn onderzoek ‘het hogere in Nederland. Van den Brink benadrukt het **erkennen** van het specifieke van de verbeelding. Hiermee hangt ook de **status** af die er werd toegekend aan deze dimensie.

Bij deze dimensie geven sommige respondenten geven aan dat het met de taal van deze wereld niet lukt, om tekens uit de andere wereld te beschrijven. Wat opvalt bij deze dimensie is dat het moment van verbeelding of verbinding met een hogere orde nooit zomaar ontstaat. Er gaat iets aan vooraf, soms is dit het herhalen van bepaalde handelingen (o.a. het zaaien, het roeren in een pan bij het

klaarmaken van preparaten, het wandelen over het land, het melken) waardoor een rust ontstaat, waar een openbaring ineens kan plaats vinden. Bij deze dimensie geven de respondenten aan dat ze een diep gevoel van verbondenheid ervaren met de bron van het bestaan, met een hogere orde, het goddelijke of mystieke. Hierbij komen negen aspecten naar voren: *God, roeping, vertrouwen, de essentie van het leven/ van het zijn, harmonie, een heilige plek of een heilig moment ervaren, stil staan bij leven en dood, duurzaamheid* en een *religieus aspect* ervaren.

Hieronder volgen enkele citaten als voorbeelden bij bovengenoemde aspecten.

➤ Essentie van het leven, grond van het zijn

“De jongste dochter die zit in de film en maakt kostuums, van heel veel stoffen. Die kleding maakt en ontwerpt ze zelf. En dan heb ik een klein akkertje staan van linnenplantjes en dan app ik haar een foto van het linnenplantje en zeg ‘hier wordt linnen van gemaakt’. En dan kan ze het háást niet geloven dat het zo is. Ik zeg ‘ik word er óók nog eens heel blij van’. Het is niet alleen maar gewoon een gewas dat dóet wat het zou moeten doen, maar het geeft ook nog een soort van levensvreugde.” (1, 38:01.00)

“Iemand die gezond is straalt dit uit. Dat heb je ook bij gewassen. Een gewas dat niet gezond is, straalt dit uit. Je kunt met die energieën aan het werk. Dat heb ik geleerd, bijvoorbeeld door te pendelen. Het pendelen is al zo oud als de mensheid is. Je ontmoet het wezenlijke, het eigene van het gewas. Alles heeft iets eigens. Dat ga je ontmoeten en daar ontwikkel je taal voor om met elkaar daarover te praten. Het is lastig om in de taal van de materiele wereld dit te omschrijven.” (4, 1:05:40.67)

“Je moet je maximaal inzetten om te behalen wat je kunt. En als het op een gegeven moment niet verder kan, dan is het tot zover en dan moet je het ook los laten. Moet je het laten zijn. Anders dan kom je in een cirkeltje en krijg je een burn-out.” (6, 58:19.74)

➤ Harmonie

Dit aspect wordt vooral genoemd door de biologische respondenten. Ze leggen bij dit aspect de nadruk op of iets goed ‘mengt’ met de omgeving, of het past. Als het nog niet past, worden er pogingen ondernomen om de harmonie te vergroten:

“Soms heb je die ervaringen. Dan ben je bezig. Bepaalde mensen zijn aan het oogsten, die redden zich. Een paar jongens is bij de koeien bezig. Je bent bezig met zijn allen. Je ziet het vaak met het oogstwerk op maandagochtend. Dan komen ineens al die producten naar de schuur. Dan zie je ineens wat een rijkdom daar verschijnt. Daar ben je je niet altijd bewust van, maar dat is heel bijzonder.” (5, 1:33:25.19)

➤ Heilig moment/ Heilige plek

“Op zondagochtend, als ik de koeien ga opsluiten in het land, het hek ga dicht doen, dan zijn ze echt aan het grazen. Hier in de polder is er echt zondagsrust en het is laatste klusje, voordat ik koffie ga drinken. Ze zijn dan állemaal volle bak aan het grazen, dat vind ik wel een machtig geluid, dat ze met zijn allen gras aan het kapot vreten zijn. Op zondag doe ik dit

klusje ook echt zelf, alleen en heb ik er misschien net wat meer tijd voor. Dat grazen heb ik wel eens proberen op te nemen, maar dat komt toch echt helemaal niet over.” (3, 39:13.00)

“We maken zelf in oktober/november koemestpreparaten. We vullen koeienhoorns met verse mest, uit de wei. Het is net alsof we ijsjes gaan vullen. Iedereen vindt het vies en toch doet iedereen het. Die begraven we en in het voorjaar halen we die er uit. Als de grond net geploegd is en je hebt het zaaiklaar, dan ga je koemestpreparaat sproeien. Dat doe je op een moment dat de schemer een beetje inkomt en er een soort damp ontstaat. Dat het preparaat met die damp de grond in gaat 's nachts. Dat doe ik met een aantal mensen, die trommel ik op, mensen die er affiniteit mee hebben en het leuk vinden. Dat soort dingen moet altijd adhoc ontstaan, dat laat zich niet plannen. Elk jaar is dat een speciaal moment. We gaan met emmers aan het werk. Roeren een uur in een grote ton, linksom, rechtsom en dan verspreiden we dat. Je ziet niet gelijk wat die preparaten doen. Ik pas het toe. En dan zie ik vanzelf wat er ontstaat. “ (5, 1:52:11.22)

➤ Leven en dood

Alle respondenten laten een grote betrokkenheid zien bij het ontstaan van leven en het ontstaan van het sterven. De alertheid die dan ontstaat wordt ook door de mensen om hun heen opgemerkt:

“Zaaien heeft een bepaalde mystiek. Als ik vraag ‘wil iemand met mij zaaien?’ dan: Ja! Ook de jongens die niet praten, laten merken dat ze dat graag willen. Zo had ik een keer veel bieten om te zaaien, ik had de bedden klaar liggen en de lijnen getrokken en toen dacht ik ‘ik ga het eens proberen met die en met die, en ik denk dat die het ook wel kan’. Foto’s van gemaakt. En met kerst komen alle vrijwilligers en mensen van het bedrijf en gaan we foto’s kijken van het afgelopen jaar. Hartstikke leuk, dan zie je dat soort foto’s voorbij komen en zie je die jongens later ook voor de bieten staan. Ik laat die jongens ook altijd de bieten zien, als ze naar boven komen: ‘daar komen ze!’ Ik denk dat dit hele waardevolle dingen zijn. ‘Wat houdt dat nou in, je hebt daar een zaadje in de grond gestopt’. Dat leven, dat veranderlijke laten zien.” (5, 1:35:00.83)

“Gisteravond ben ik na het voeren, rustig op een stoel bij een toom biggen gaan zitten. Zit ik te kijken, even bewust ervan zijn. Je kunt dan ook even je zonden overdenken...(lacht).” (6, 0:27.43.61)

➤ God

“Ik geloof in een God die tekenen geeft. Dat komt bij mijn moeder vandaan, zij zegt; God werkt via de middellijke weg. Dat betekent dat je via de concrete zaken die je op het land tegenkomt je die tekenen gewaar wordt. En het is gewoon zoveel mogelijk nachten er overlappen, om langzamerhand te laten rijpen wat dat betekent. Je hoort dus dingen, maar hoe geef je er gehoor aan? Want het horen roept ook heel veel vragen op. Toen ik werkte bij de stadsakkers lukte het in het begin niet. Het ging heel hard regenen en dan met die zware zeeklei... Ik dacht: is het lánd nou vervloekt, of ben ík het, waarom lukt hier nou iets niet, ik loop hier maar te ploeteren.” (1, 0:24:30.45)

“Na het zaaien, doe ik nog een kleine vrome spreuk. Dat zijn meestal flarden van teksten. Bijvoorbeeld: *Dat de zon des daags mij niet zal steken, noch de maan des nachts*. Dat het gewas zal zorgen dat ik geen pijn krijg. Pijn kan zijn van de honger, van de armoede. In projecten, waarmee ik werkte, waren veel arme gezinnen waarin heel wat werd geslagen. Mensen hebben soms harde handen van het slaan. Je moet sterke handen hebben van het werken. Die spreuk komt uit psalm 121.” (1, 0:34:38.85)

➤ Roeping

“Ik had een late roeping. Ik heb van alles gedaan en kwam in een soort werk terecht waarvan ik dacht: ‘dit is voor mij niet het goede leven’. Mijn vader had altijd gezegd dat het jammer was dat ik binnen werkte, want ik had ‘zulke goede werkhanden’. Ik ben pas later fulltime op de tuinen gaan werken. Begonnen met graanakkers inzaaien met zo’n handzaamachine. Ik dacht, nu ga ik het ook eens helemaal doen.” (1, 0:10:01.75)

➤ Vertrouwen

Bij dit aspect ligt de nadruk op het vertrouwen hebben dat je je gewaar wordt, wat je zou moeten doen in je leven. Dit aspect heeft verwantschap met het ontwikkelen van een latende houding. Sommige respondenten beschrijven dat als ze iets niet weten, het soms even laten voor wat het is. Het krijgt wel hun aandacht, maar ze wachten het af. ‘Je kunt niet alles afregelen’ zegt respondent 3. Een voorbeeld van dit aspect is:

“Geloven, heb ik intussen geleerd, gaat eigenlijk over vertrouwen. En dan komt het ook naar je toe. Dat doe je in de landbouw ook. Iedereen rent naar de gifspuit, als er iets aan de hand is. Maar je kunt ook gewoon, met pijn in je hart, heel goed kijken en dan kan er opeens een idee komen, of er komt een donderbui en alle luizen spoelen tóch weg. Dan weet je ‘Oh, zo gaat het dus’. De natuur komt vaak met haar eigen antwoorden, maar die kennen we niet meer, omdat we zelf iets verzonnen hebben om het aan te pakken. Dat is deze tijd. Een kans kunnen geven; dat heeft ook met leeftijd te maken. Als je jong bent, kun je dat nog niet zo goed. Nu ik ouder ben, kan ik dat beter.” (4, 0:10:41.38)

➤ Religieus aspect

Sommige respondenten zijn zoekende hoe ze meer verbondenheid teweeg kunnen brengen. Ze maken zich zorgen over hoe ‘het leven’ verdwijnt uit de omgeving en zoeken naar een soort van ‘herverbinding’:

“Het is deze tijd. Overal lijkt het levendige uit te kruipen. Het is lastig, om daar tegenwicht aan te bieden. Een van de boeren van de regio zei: ‘We moeten een herverbinding maken’. Middels die preparaten proberen we de omgeving erbij te betrekken. Het is een energetisch ding, maar misschien brengt het in de omgeving veel meer teweeg dan we kunnen denken. Dat die plantensubstanties met die dierenomhullingen zoveel extra boost geven. Dat hopen we.” (5, 2:19:21.08)

➤ Duurzaamheid

Bij dit aspect ligt de nadruk op het proces, op het zoeken naar duurzame mogelijkheden om verbetering of verdieping aan te brengen, in plaats van ad hoc besluiten en gericht zijn op deadlines:

“Alles wat op snelheid gebaseerd is en op data, is niet gericht op de mogelijkheden, of op de weg er naar toe. Je mag deadlines stellen en data en doelstellingen noemen, maar stel ze bij als je daar een gevoel en een verhaal bij hebt. Ga voor die bewustwording, voor het proces.”
(2, 1:16:23.76)

“Ik had op een gegeven moment geen lol meer in het jagen. Waarom moet ik dat dier doodschieten, ik heb er geen last van. We hadden last van dassen, die vraten de mais op. De dassen hadden precies de banen opgegeten die rijp waren. Nu hebben we gekeken hoe we ze weg kunnen jagen en schrikdraad er om heen gezet en nu is het over. We denken er nu anders over, die dassen moeten er ook zijn. Als er meer diversiteit is, is dat voor iedereen beter.” (7, 1:01:58.71)

3.3 De dynamische dimensie: continuïteit

III. *Dynamische Verbondenheid: Biocentrische Verantwoordelijkheid/Continuïteit*

Deze dimensie vertegenwoordigt aspecten die te maken met hebben met een vorm van zelftranscendentie die aanzet tot **beweging, dynamiek en actie**. Aspecten binnen deze dimensie willen iets **voor de dag** brengen, vertegenwoordigen een ‘gang’ **een gaan** voor iets, of **de blik gericht houden** op iets (een uitdaging). De term Biocentrische Verantwoordelijkheid is afkomstig van MacQueen en wordt ook genoemd in het onderzoek naar bronbelangen van bosbeheerders door De Pater, Scherer-Rath en Mertens. MacQueen beschrijft dat een biocentrische verantwoordelijkheid een overeenkomstig principe is dat in essentie is gevonden in alle wereldreligies. Deze dimensie is ook te vergelijken met de dimensie ‘**Inspiratie**’ uit de Groene Bijbel. In deze dimensie zijn aspecten opgenomen die meer **op actie gericht** zijn, dan op waarneming en beleving. Dewey noemt het begrip **continuïteit** en beschrijft dat de ervaring het middel is waarmee de mens steeds dieper in de realiteit kan doordringen. De kwaliteit van een ervaring heeft twee aspecten: er is direct een aangename of een onaangename gewaarwording, in de vorm van een emotie (deze wordt in de eerst genoemde horizontale dimensie beschreven) en er is het principe van continuïteit: de ervaring van een bepaald **appèl, een aandringen**, een soort van **roeping** die **invloed heeft op latere ervaringen** (deze wordt beschreven in deze derde dynamische dimensie). Daar de richting van dit appel niet duidelijk is, noem ik deze dimensie een dynamische dimensie of een diagonale dimensie waarbij ik bij een diagonale lijn wil refereren aan een stijgende lijn in een grafiek, een **opwaartse beweging**. Van Aalsum benadrukt het woord ‘**Aanspraak**’. Het **aandringen en richting geven aan wezenlijke groei**, dáár gaat het in deze dimensie over. In de boeren wordt een biocentrische verantwoordelijkheid aangeraakt die hen tot actie inspireert en aanzet. Waaijman beschrijft drie perspectieven bij zijn definitie van spiritualiteit: ‘de menselijke werkelijkheid, die wij verkennen vanuit de notie ‘ziel’(nefesj), de goddelijke werkelijkheid, die wij paradigmatisch exploreren aan de hand van de Naam Jahwe en het betrekkingsmoment, de ontmoeting tussen het menselijke en het goddelijke’. Deze derde dynamische dimensie lijkt verwant met het **perspectief van het betrekkingsmoment** van Waaijman. Deze dimensie heeft verwantschap met de term **pedagogische dimensie** van Van den Brink en met de classificatie ‘**vitaal**’.

Bij deze dimensie geven de respondenten aan dat ze zich aangesproken voelen om in actie te komen om vitaliteit, continuïteit en wezenlijke groei na te streven. Deze dimensie verhaalt over beweging maken, gaan staan voor iets wat als heilig of van grote waarde wordt beschouwd. Het gaat over ervaringen die mensen als zinvol bestempelen.

Bij deze dimensie komen elf aspecten naar voren:

De uitdaging, het spelen met de natuur en met de ondernemerschap en het financieel rendement, de leefwijze, goede kwaliteit willen leveren en daarbij zorgvuldig willen handelen, met voldoende vaardigheden, gericht op innovatie, op ontwikkeling op wereldniveau en een ethisch en evolutionair aspect voor ogen houden.

Hieronder volgen enkele citaten als voorbeelden bij bovengenoemde aspecten.

➤ **Uitdaging**

Bij dit aspect lijken de uitspraken van de respondenten verdeeld te kunnen worden over vier deelaspecten. Deze deelaspecten ben ik op het spoor gekomen via het onderzoek van Mertens en Blommesteijn (2005) en deze worden ook beschreven in een recent onderzoek (26 oktober 2017) van Stichting Wakker Boer naar drijfveren bij een kleine honderd jonge melkveeboeren¹⁷. Deze deelaspecten tonen verwantschap met andere hoofdaspecten. De kracht van de uitdaging zit volgens de respondenten in het boerenleven, de natuur, de combinatie met andere taken en in de ambitie. Hieronder geef ik per deelaspect een voorbeeld.

De uitdaging zit in *het boerenleven*:

“Je moet wel heel stevig in je schoenen staan, dat biologisch werk. Je moet op je knieën onkruid eruit trekken. Je moet op zoek naar aardappelrassen die niet zo vatbaar of kwetsbaar zijn, want er is door boeren altijd gekozen naar ‘meer’ en daar is op gemanipuleerd. Je moet een andere weg gaan kiezen die niemand kiest. Je moet haast wel een soort van goddelijke vonk in je hebben, anders red je het niet.” (4, 0:16:54.37)

“We zijn ook biologisch gaan consumeren. Dan haal je mayonaise of ketchup in huis. Dat was in het jaar 1998. En dan zeggen de kinderen: ‘Is niet lekker’, want de smaak van Unilever is gewoon verslavend. Het is een langzaam proces geweest, maar het is gelukt.” (7, 0:49:47.97)

De uitdaging zit in het omgaan met *de natuur*:

“Toen we nog gangbaar waren hadden we geen zwaluwen meer. Daarna deden we de zeugen naar buiten en kwam er modder, mest en kwamen er vliegjes. Toen kregen we ook weer zwaluwen. Dan wil je er graag elk jaar meer hebben. Ik houd op de kalender bij wanneer ze er zijn, wanneer ze weggaan en kijk dan hoe het vorig jaar was. Dat zijn gewoon leuke dingen.” (7, 1:18:38.60)

De uitdaging zit in *de combinatie* van het boerenbedrijf met andere taken:

“Bij een zorgvraag probeer ik mensen te laten ontwikkelen door weerstand te laten verkennen. ‘Ja, de kist is leeg. Ja... dus...en? Vervelend zeg, dat die kist leeg is’. Je kan als een

¹⁷ Zie: <https://wakkerboer.wordpress.com/2017/10/26/good-dairy-lets-make-it-together/>

gek lopen rennen en een volle kist pakken, maar dat doe ik niet. 'Wat doe je dan? Een volle kist pakken. Ja, dan doe je dat toch? Er mankeert je niks aan je handen'. Voor mij moet het wel bij het leven blijven. Ik probeer mensen zoveel mogelijk weerstanden en mogelijkheden te laten ontdekken van wat ze zelf kunnen doen. En niet het eindeloze pampieren." (5, 0:36:06.92)

De uitdaging zit in *de ambitie* om zo efficiënt mogelijk te werken:

"In de biologische landbouw en vanuit onze eigen inspiratie proberen we zo weinig mogelijk input te hebben voor ons bedrijf. We proberen zoveel mogelijk zelfvoorzienend te zijn. Iedere input is in feite een risico. En het brengt een bepaald milieu met zich mee, dat kan een nadeel zijn. Alles wat je van buiten haalt, is in principe niet aangepast aan je eigen bedrijf. Zo proberen we te fokken met dieren die goed presteren op ons eigen bedrijf en die goed bij ons systeem passen. We hebben een eigen stier." (3, 0:35:16.23)

➤ Spelen met de natuur en met de regels/ondernemerschap

Soms is er meer sprake van het *spelen met de natuur* of met de natuur van een dier of gewas:

"Een koe is van oorsprong een bosdier, dat niet echt van de zon houdt. Daar moet je mee spelen! Wij hebben een stal die is geïsoleerd, voor de winter én de zomer. Als de zon fel schijnt, laat je de koe binnen komen en geef je haar wat te vreten. Dat noemen ze siestabeweiding. Van 12 tot aan het melken houd je de koeien binnen en geef je ze voer op stal. Dan maken ze die felle zon niet mee. Zo houd je de koe veel beter aan het eten." (2, 1:21:45.23)

"Dat dierengedrag en daarmee spelen, dat is mooi. Als je goed met het dier weet om te gaan, heeft het dier minder stress. Is beter voor de productie en is efficiënter. En het is beter voor jouw veiligheid. Ik ben de koeien aan het trainen. Ik blaas op een fluit 's ochtends, dat ze leren: 'Als ik blaas op de fluit, dan gaan we richting de melkstal'. Niet dat ik er elke keer straks langs moet lopen. Als ik dat twee tot drie keer doe, gaan ze wel staan, maar gaan ze daarna nog eerst staan piesen, dan doen ze twee stappen en gaan ze schijten. Ik heb het liefst dat ze dat allemaal al gedaan hebben, als we richting de melkstal gaan. Het is fascinerend, een koe kán heel veel leren." (3, 2:03:29.08)

Soms is er meer sprake van het *spelen met het ondernemerschap, met de vrijheid die je hebt als boer*;

"De scholing in de praktijk heeft me gevormd tot de ondernemer die ik ben. Mijn bestuurswerk heeft me veel kennis gebracht." (6, 0:14:47.14) "Ik heb van alles gedaan, ook een open dag hier op het bedrijf. Dat zou ik nu nooit meer doen, met de kennis die ik nu heb. De mensen die het hardst schreeuwen tegen ons en die je wilt bereiken met zo'n open dag, die komen toch niet. Die willen niet bereikt worden. Die willen alleen maar tegen je aan blijven schoppen. Dat heeft mij wel een beetje kopschuw gemaakt. Ik doe niks verkeerd. Als mijn dieren niet goed gezond zijn, doen ze het net zo goed niet, als dat ze bij een biologisch bedrijf niet goed gezond zijn. Daar gebeurt ook wel eens een keer wat. Denk ik." (6, 47:59.22)

➤ Leefwijze

Bij dit aspect vertellen respondenten over de kracht van het boerenleven als gezonde manier van leven, waar je veel vaardigheden en inzichten opdoet:

“Een gangbare slaplant wordt geteeld op alleen substraat of water. Ze worden in flats geteeld. Vissen poepen in het water, dat is nitraat. Ze meten de planten, of er meer of minder nitraat nodig is. Als de plant gegroeid is, wordt ie na dertig dagen verkocht. In dertig dagen is het plantje *op de biologische akker* nog maar zó (wijst). Het gaat nog eerst veertien dagen erover doen, voordat ie het eerste kiemblaadje laat zien. En het plantje heeft vervolgens tijd voor groei en afrijping. In de afrijpingsfase ontstaan fenolen, de echte smaakstoffen, en antioxidanten, waardoor de plant langer houdbaar is. Gangbare sla moet in koelcellen bewaard worden. Als de stroom uitvalt, heb je er niets meer aan. Je kunt nu nog je buik er mee vullen, maar ik wil eigenlijk naar een voedselvoorziening, zonder al die toeters en bellen. Ik wil naar een voeding die *meer* voeding geeft, een soort totaaltheater. Je kunt bij voeding eigenlijk geen dag missen. Je moet zes dagen werken om voedselvoorziening voor elkaar te krijgen en alles inzetten om dit voor elkaar te krijgen. Dát vind ik eigenlijk het mooiste leven. Dat is waar ik meer naar toe wil.” (1, 1:32:28.26)

“Ik ben mobiel in de schuur niet bereikbaar. Als ik in de schuur ben, ben ik aan het werk en wil ik niet gestoord worden door iemand met één of ander verhaal.” (6, 41:41.15)

➤ Kwalificatie goed

Dit aspect beschrijft de nadruk op de kwaliteit die de respondenten willen leveren. De producten die ze leveren moet goed zijn, de zorg die ze hebben moet goed zijn en als dit lukt geeft dit veel voldoening:

“We hebben een stier lopen. Vroeger zat die vooraan in een hok bij de stal. Die stier kreeg daar aandacht. Nu hebben we de stal verbouwd, toen is ie naar achteren gegaan, ook in verband met veiligheid en zo. En die stier zat daar best, hij heeft er meer ruimte gekregen. Alleen werd ie steeds ongeduriger. Ik dacht dat hij te weinig aandacht kreeg en begon hem meer aandacht te geven. Zet ik um vast en borstel ik hem een keertje, aai um over zijn kop. De stier knapte zienderogen op. Zo’n stier, dat vind ik wel leuk, als ik hem dan stoor, ik voer hem dan, zet hem vast, dan veeg ik hem af, krab hem op zijn kop. Zo’n beest heeft wel veel kracht. Echt contact met zo’n dier, dat is toch anders dan met zo’n koe. Zo’n dier moet het ook gewoon goed hebben.” (3, 43:00.53)

“Ik ben afhankelijk van of de dieren het goed doen. Ik ben afhankelijk van de natuur in de dieren, maar ik moet zorgen dat de zaken erom heen goed zijn, alle randvoorwaarden. Die biggen zijn mijn visitekaartje. Als het met de biggen niet goed is, ben ik weg. Je kunt geen ronde overslaan, je bent 24/7 in touw.” (6,0:32:10.34).

➤ Ethisch aspect

Dit aspect legt de nadruk op het ontwikkelen van een ethisch besef. In hun dagelijkse ervaringen stuiten de respondenten op normen en waarden die voor hen van essentieel belang zijn:

“In Amerika zijn er ook biologische boeren die zeggen: ‘Ik doe niks, want het is de natuur en die regelt zich zelf. Het komt allemaal goed.’ Zo werkt het uiteindelijk ook weer niet. Je bent boer, je moet voedsel produceren. Je bent verantwoordelijk voor dieren. In de natuur gaat misschien wel 50% van de kalveren dood. Als boer kan je dat niet maken. Dan heb je geen eerbaar beroep. Dus in dat opzicht ben ik niet voor ‘organic by neglect’, maar je moet ook niet alles af willen regelen.” (3, 1:49:14.32)

“Alles wat ik doe, hoor ik gewoon te doen, om mijn bedrijf draaiende te houden. De biggen die geboren worden, daar moeten bepaalde handelingen bij verricht worden. En dan zijn er controlewerkzaamheden. Ik werk met een wekensysteem om de continuïteit in mijn bedrijf te houden.” (6, 0:24:52.15) Ik ben voor 95% verantwoordelijk voor de bedrijfsvoering. De rest doen de dieren. Als ik niet zorg dat het goed gebeurt, dan kunnen die dieren het ook niet goed doen.”(6, 0:25:57.72)

“We slachten niet, omdat een klant speciaal iets wil. Ik heb vroeger bij de Albert Hein op de kaasafdeling gewerkt, als bijbaan. Toen wilde iemand een halve kaas doormidden gesneden en dan alleen de reep ervoor langs. Ik zei: Dat gaan we niet doen! Want wat ik dan over houd... dat is gewoon jammer voor het product!’ Nou, ik moest de manager erbij halen. Dat was iemand die dacht ‘de klant is koning’. Dat kón ik gewoon niet. Dat gaat me echt te ver. Ik wil niet dat er verlies is bij de verkoop; het moet aan twee kanten kloppen. Dat heb ik nu ook met onze huidige vleesverkoop. Voor iedereen moet het goed voelen. En daar moet je naar zoeken. Het past niet iedereen en het past niet overal, maar we leveren niet ‘om alles!’” (2, 0:54:40.10.)

➤ Innovatie

Dit aspect benoemt hoe de respondenten door middel van innovatie de vitaliteit willen vergroten van hun werkzaamheden en van de bijdrage die ze willen leveren aan de samenleving:

“Ik doe niks anders dan achterstallig onderhoud. Grond ontginnen. Verwaarloosde grond ontginnen. Tuinen op orde brengen. Teeltplannen maken, zodat in 1 of 2 jaar tijd op die plek een tuinderij begonnen kan worden.” (1, 0:11:33.56)

“Ik zit in een studieclub en volg het project ‘voedselbossen in het polderlandschap’. Die principes zijn heel interessant, maar ze moeten het eerst nog maar eens bewijzen. We zijn dan ook bezig om die principes te integreren en combineren in de praktijk. Ik ben nog steeds wel enigszins sceptisch, maar dit soort dingen vind ik wel leuk om daar aan mee te doen. Om te kijken ‘kan ik daar iets ophalen, waar ik wat mee kan’.” (3, 2:09:04.35)

➤ Evolutionair aspect

Sommige respondenten plaatsen hun werkzaamheden in een evolutionair perspectief en beschrijven waar ze als boer een bijdrage aan willen leveren. Het ontplooiën van initiatieven vanuit respect voor het leven wordt als belangrijk ervaren. Een voorbeeld hiervan is:

“Mijn zwagers zitten in het staal. Dat kun je buigen, dat kun je lassen. Als het niet past, geef je er een ram met de hamer tegen aan. Dat werkt bij ons niet zo. Je moet een gevoel hebben

met vee. Dat is het mooie van boer zijn; je kunt een heleboel dingen. Het gaat soms véle malen beter dan je voorspeld had, maar soms ook véle malen slechter dan je voorspeld had. Je bent als boer op aarde gezet, vind ik dan, om te zorgen dat het verlies voor zo'n koe, of de pijn voor de koe, of wat er dan misgaat, zo beperkt mogelijk te houden. Dát er wat misgaat, daar kun je niets aan doen. Maar het beperken is jouw taak in deze omgeving. En dat is ook op aarde zo." (2, 0:46:46.72)

➤ Financieel rendement

Alle respondenten geven aan dat ze het belangrijk vinden om het bedrijf financieel gezond te houden:

"Er zit veel kapitaal in zo'n melkveebedrijf. Bijna niemand neemt het voor een reële waarde over, je krijgt een hele schuif geld cadeau. Je hebt hier niet voor gewerkt en gevoelsmatig is het ook niet je eigendom. Je voelt dan wel die verantwoordelijkheid om dat kapitaal in de familie te houden en dat in te zetten op iemand die zou willen boeren.(3, 1:15:56.81)

"Als je het jaarrapport met de boekhouder doorspreekt, heeft ie allerlei opmerkingen. 'Dit is wel wat minder, en dat ook'. Ik probeer die boekhouder duidelijk te maken; het draait niet alleen om geld. Dat geld is wel belangrijk; je moet dingen kunnen betalen en je moet ook winst maken en het liefst zoveel mogelijk, maar wel in goede harmonie. We leven allemaal een beetje buiten onze schoenen." (7b, 0:09:44.77)

➤ Vaardigheden

De respondenten hebben vaardigheden opgebouwd om het werk goed te doen. De vaardigheden hebben ze gaandeweg in hun leven geleerd, of ze zijn er speciaal voor naar een cursus geweest. Bepaalde vaardigheden worden als zeer belangrijk omschreven, dit zijn vaardigheden die te maken hebben met het zaaien, het bepalen van het oogstmoment en het bepalen van foklijnen.

Een grote 'eerbied voor het leven' lijkt hierbij aanwezig te zijn. Het zijn vaardigheden waarbij de wijsheid van de oudere generatie vaak geraadpleegd wordt en daarnaast getracht wordt om de tekenen uit de natuur goed proberen te verstaan:

"Met het oogsten van tarwe uit Sardinië moest ik het zelf bepalen, het oogstmoment. Die tarwe had ik hier neergezet (Nederland). Prachtige zwarte tarwe, met van die haren eraan. Tarwe heeft een aar met van die sprieten eraan. Mooie zwartige volle aren. Ik denk; ik ga het oogsten. Toch even bellen met mijn schoonvader. 'Ja, je kunt nog een week wachten', zei hij. Toen zei ik: 'Ik weet niet of het genoeg schotresistentie heeft'. 'Ja, dat weet je niet, het is een droger land, dat is weer anders. Het kan gaan ontkiemen, als je het nog langer laat zitten'. Nog weer iemand anders zei: 'Je kunt nog een week wachten'. Toen ik een week gewacht had, was de helft van de aren er uit gevallen. En tóen dacht ik, nou ga ik op mezelf af. Ik weet het nu, het is geïncorporeerd."(1, 10:12.48).

➤ Zorgvuldig handelen

Dit aspect legt de nadruk op de zorgvuldigheid van handelen. In sommige gevallen is het van groot belang dat er zorgvuldig na wordt gedacht welk besluit er genomen moet worden:

“Zondagavond hadden we de oudste koe aan het kalven. Er bleek een achterwaarts kalf in te zitten. En het ontsloot niet; we hebben het kalf er samen vanaf gehaald. Gisteren was ie wel weer fit, maar had ie veel bloedverlies. Dan ben je er wel zo gefocust op, 's nachts liggen we om twaalf uur op bed, en 's morgens ben je om half vier er weer uit om te kijken.” (2, 0:43:51.90)

➤ Ontwikkeling op wereld niveau

Dit aspect geeft aan hoe de respondenten zich verbonden voelen met het wereldlijke gebeuren. De ontwikkeling op wereldniveau wordt op de voet gevolgd door kranten, tijdschriften, nieuws en media te volgen. Geen enkele respondent sloot zich af hiervan:

“Boeren hebben rechtstreeks verbinding met de middelen van bestaan en met de zee en met de natuur. Ze beseffen hoe gevaarlijk en sterk de natuur kan zijn. Mijn vader zei: ‘Van de natuur win je het nooit!’ Je moet zó handig zijn en zoveel ál je verstand gebruiken, wil je er iets van in cultuur brengen. Ons eten is in cultuur gebracht, anders zouden we nog steeds allerlei wilde bessen eten. Dan zou de wereldbevolking decimeren tot een duizendste van de mensen die er nu leven. De mensen worden eerder ópgegeten door de natuur, dan dat ze ervan kunnen leven. Er is een hele rare romantische opvatting van de natuur, maar het in cultuur brengen is eigenlijk wel heel belangrijk!” (1, 16:53.08)

“Ik heb veel zien gebeuren, in bestuursfuncties. Met heel veel plezier heb ik hier veel energie ingestopt. Er zijn daar mensen, van landbouwadvisiebureaus, die aan het eind van de maand een prima afschrift hebben van de bank, maar ik zie niet of nauwelijks resultaat. Een rapportje van tien bladzijden moet dik betaald worden en er moet altijd weer een vervolgrapport bijkomen. Mensen moeten meer denken aan wereldmarkten en andere zaken. Het is niet hier in Nederland. Laatst jaren is het die wereldmarkt die betaalt en bepaalt. Ik zou het geld op een andere manier inzetten.” (6, 12:47.16)

3.4 Wat verder nog opvalt

Naast deze uitspraken over aspecten en dimensies van impliciete spiritualiteit zijn uitspraken geselecteerd waarin de respondenten iets zeggen over eigen achtergrond en **bewustwording** die tijdens het interview plaats neemt/krijgt.

De meeste respondenten noemen het deelnemen aan het onderzoek een waardevolle ervaring, omdat ze zich tijdens het interview bewust werden van zaken die hen waardevol en betekenisvol zijn. Het zijn zaken waar ze niet zo vaak, of haast nooit, bij stilstaan:

“Nu ik er over praat, daardoor word ik me er bewust van.” (5, 1:23:57.70) “Het interview zet na tot overdenken en hoe ik precies dingen verwoord. Als je er over praat, ga je er later wat

meer gestructureerd over nadenken, over zaken die misschien wel vanzelfsprekend zijn.” (3, 2:07:09.69)

Termen als ‘bijzonder en fijn om te bezinnen over de schoonheid en kracht van de natuur’ (1, 1:48:36.09), ‘diepere gronden zijn aangeraakt’ (2, 1:45:01.28), ‘het was een open en warm gesprek’ (2, 1:45:42.27) en ‘waardevol om hierover te praten, ook in de studieclub’ (1:41:28.45) werden naar voren gebracht. Eén respondent gaf aan dat het interview was, zoals hij ‘had gehoopt dat het zou zijn’ (5, 2:25:33.27). Daarnaast waren er ook reacties als ‘ontzettend lastig onderwerp’ (4, 1:28:20.54), ‘ik hoop dat jij er wat aan gehad hebt’ (6, 1:21:48.67) en ‘het was niet beklemmend’ (7b, 0:54:20.90). Het interview bevatte vragen die soms ook emoties oproepen:

“Door jouw vraag heb ik me gerealiseerd, dat dit vrij veel emotie oproept. Tjonge. Ik vind het een heel bijzonder gesprek. Het gaat er natuurlijk helemaal niet zo vaak over, over dit soort dingen. Je bent aan het werk en aan het doen. Je bent de kost aan het verdienen. Dit is een soort belangstelling, die ik helemaal niet gewend ben. Zeker ook op zo’n mooi gebied.” (1, 0:44:05.60)

Bij één interview zijn we na de eerste tien minuten verder gaan praten in de streektaal. Het laatste interview is helemaal in streektaal gehouden. Dit is van te voren zo afgesproken.

Meerdere respondenten gaven aan dat ze zich ervan bewust zijn dat dit onderwerp niet alleen een rol speelt in de landbouwsector, maar veel breder is te trekken naar alle beroepsgroepen en de hele samenleving. Een voorbeeld hiervan is:

“Je hebt gekozen om dit onderzoek bij boeren te doen, maar dit is op bijna alle beroepsgroepen toe te passen. Overal zit een bepaalde binding in met iets en overal zijn er momenten waar mensen keuzes moeten maken van ‘kan ik er mee verder’, of ‘kan ik er niet mee verder’.” (6, 1:00:39.38)

Eén respondent benoemde dat dit een goed thema zou zijn voor de studieclub:

“In mijn werk ben ik me er niet bewust van, want dat blijft heel erg in het doen. Het zou best interessant zijn om zoiets een keer als thema te doen. Ik vind het heel wezenlijk namelijk. Het is niet alleen voor boeren, maar het is voor iedereen natuurlijk heel wezenlijk om hier eens over te praten.” (5, 1:41:28.45)

En verder valt op:

De Openheid: De respondenten proberen verbindingen aan te gaan met gelijkgestemden, maar schuwen de dialoog niet met andersdenkenden. Door de respondenten wordt beschreven dat planten, gewassen, dieren en de natuur om hen heen eenzelfde proces doorlopen. Ze gaan verbindingen aan met dat wat goed past bij de eigenheid. Hiervoor de tijd krijgen is een belangrijk punt. Planten gaan in de bodem contact aan met die stoffen die goed voor hen zijn. Zo kan een plant of gewas in de narijplingsfase smaakstoffen antioxidanten ontwikkelen, waardoor het product beter van smaak is en langer (buiten een koeling) houdbaar is. Bij het fokken van dieren blijkt ook dat bepaald genetisch materiaal niet goed samengaat met ander genetisch materiaal. Het lijkt erop dat elk organisme kennis heeft van wat goed is om vitaliteit te behouden.

Generatieel perspectief: Veel boeren zijn boer in een familiebedrijf en zijn zelf opgegroeid op een boerderij. Veel van wat ze geleerd hebben is van voorouder op voorouder overgedragen. Er is veel natuurlijke omgang met familieleden en de oudere generatie wordt nog steeds vaak geraadpleegd, waardoor de onderlinge verbondenheid vergroot wordt.

Gewaarworden: De respondenten geven aan dat ze erop vertrouwen dat ze zich gewaarworden wat belangrijk is. 'Iets wat zich aan je wil openbaren, zal een weg vinden. Het gaat zijn werk doen' (1, 0:29:21.83). De respondenten hebben een latende houding weten te ontwikkelen.

Mooie momenten ontstaan vaak in de vroege ochtend. Veel respondenten vertellen over mooie ervaringen in de vroege ochtend; het horen fluiten van de vogels, het licht zien worden en/of de zon zien opkomen, de koeien die gemolken zijn en naar buiten lopen en tevreden grazen. Ook het koffiemoment in de ochtend wordt door sommige respondenten gezien als 'het mooiste moment van de dag, waarbij er tijd is om elkaar echt even te spreken'. (1, 0:45:19.87 en 3, 0:39:13.03)

Waarde van handelingen die buiten plaats vinden: Veel handelingen die buiten plaats vinden, zoals zaaien, het opzetten van een tuinbonenstok, het oogstmoment bepalen, zijn geschikte oefeningen om de eigen oriëntatie te ontwikkelen en het zelfvertrouwen te vergroten. De handelingen dragen bij aan zingeving van het bestaan. Er ontstaat iets van ontzag en eerbied voor het leven en het is door iedereen, ongeacht het verstandelijke niveau, te leren. Boeren beseffen vaak dat ze het over moeten laten en trainen hun ontvankelijkheid en sensitiviteit voor signalen en tekens. Het zou jammer zijn als dit verdwijnt, geven verschillende respondenten aan. (1, 1:35:00.87)

Gebruik van preparaten: Biologisch dynamische boeren werken soms met preparaten, waarbij de verbinding wordt gezocht tussen mens, dier, plant en natuur/kosmos. In een preparaat gaan plantaardige en dierlijke delen, bijv. eikenschors in een koeienschedel begraven op een plek waar heel veel water langs stroomt of een duizendblad in een hertenblaas. De preparaten worden ingegraven in het najaar en in het voorjaar worden ze uit de grond gehaald om als compost bruikbaar te zijn. Door het besef van de verbondenheid met de natuur gaan mensen er zuiniger mee om, is de idee hierbij.

4. Conclusies

Wat kunnen we opmaken uit het voorgaande? In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de centrale onderzoeksvraag door de theorie uit hoofdstuk 1 te confronteren met de gepresenteerde empirie in hoofdstuk 3. Ik ga in gesprek vanuit de theoretische begrippen met de empirische resultaten en beschrijf welke onderdelen ik als relevante onderdelen beschouw voor een bijdrage aan een theorie over de impliciete spiritualiteit van boeren.

Het doel van dit onderzoek was om een bijdrage te leveren aan de verdere ontwikkeling van een theorie over impliciete spiritualiteit van boeren. Daarnaast had ik als persoonlijke motivatie dat ik een bijdrage wil leveren aan een bewustwordingsproces van de uiteenzetting van impliciete vormen van spiritualiteit van boeren. De methodische keuze van een kwalitatieve survey draagt inherent al bij aan mijn persoonlijke doel; door de respondenten hun ervaringen te laten vertellen, kwam er een bewustwordingsproces op gang. Veel respondenten gaven expliciet aan dat ze tijdens het interview zich meer bewust zijn geworden van zaken die voor hen van groot belang zijn. Het was voor hen positief om stil te staan bij wat hen ten diepste motiveert in het werk.

Wat kan nu de bijdrage zijn aan de verdere ontwikkeling van een theorie over impliciete spiritualiteit van boeren? Met behulp van de aspecten en deelaspecten, beschreven in de resultaten van dit onderzoek, kan de diversiteit geconcretiseerd worden van impliciete spiritualiteit van boeren. In de lijn van Weiher zie ik dat de impliciete spirituele kern van boeren ontsloten kan worden door bijvoorbeeld met hen in gesprek te gaan over het aspect '*Onderlinge verbondenheid*'. Daarnaast zijn *Uitdaging*, *Zorgen voor* en *Ondernemerschap en Spelen met de natuur* ook aspecten die genoemd zijn door de respondenten. Alle aspecten en deelaspecten die naar voren zijn gekomen bij dit onderzoek vormen een *verscheidenheid* aan impliciete spiritualiteit en kunnen als zodanig een bijdrage leveren aan het opbouwen van een theorie over impliciete spiritualiteit van boeren.

De aspecten en deelaspecten, die de impliciete spiritualiteit beschrijven, worden genoemd binnen de gekozen horizontale, verticale en dynamische dimensies. In de lijn van o.a. Weiher, Frijda en Joas kan ik concluderen dat impliciete spiritualiteit in relatie staat met een vorm van zelftranscendentie of zelfoverstijging, waarbij van binnenuit emoties worden toegekend aan iets dat van *waarde*, of zelfs '*heilig*' is voor de boeren. Impliciete spiritualiteit biedt kansen om spirituele vindplaatsen in beeld te brengen. Joas benoemt dit ook: concrete inspirerende ervaringen in alledaagse situaties bieden kansen om betekenisvinding in beeld te brengen en waarden te ontwikkelen. Doordat er een vorm van zelftranscendentie plaatsvindt, ontstaat een andere houding ten aanzien van de omgeving. Iets anders dan het zelf komt in het centrum van de belangstelling te staan; er ontstaat een betrokken houding en een ecologisch geweten kan hierdoor bijvoorbeeld bevorderd worden. In dit opzicht concludeer ik dat boeren, met hun werkzaamheden en de mogelijkheden die ze bieden voor andere mensen om ervaringen op te doen met en in de natuurlijke omgeving als spiritueel rolmodel zouden kunnen functioneren en een pedagogische of vormende bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van waarden in de samenleving.

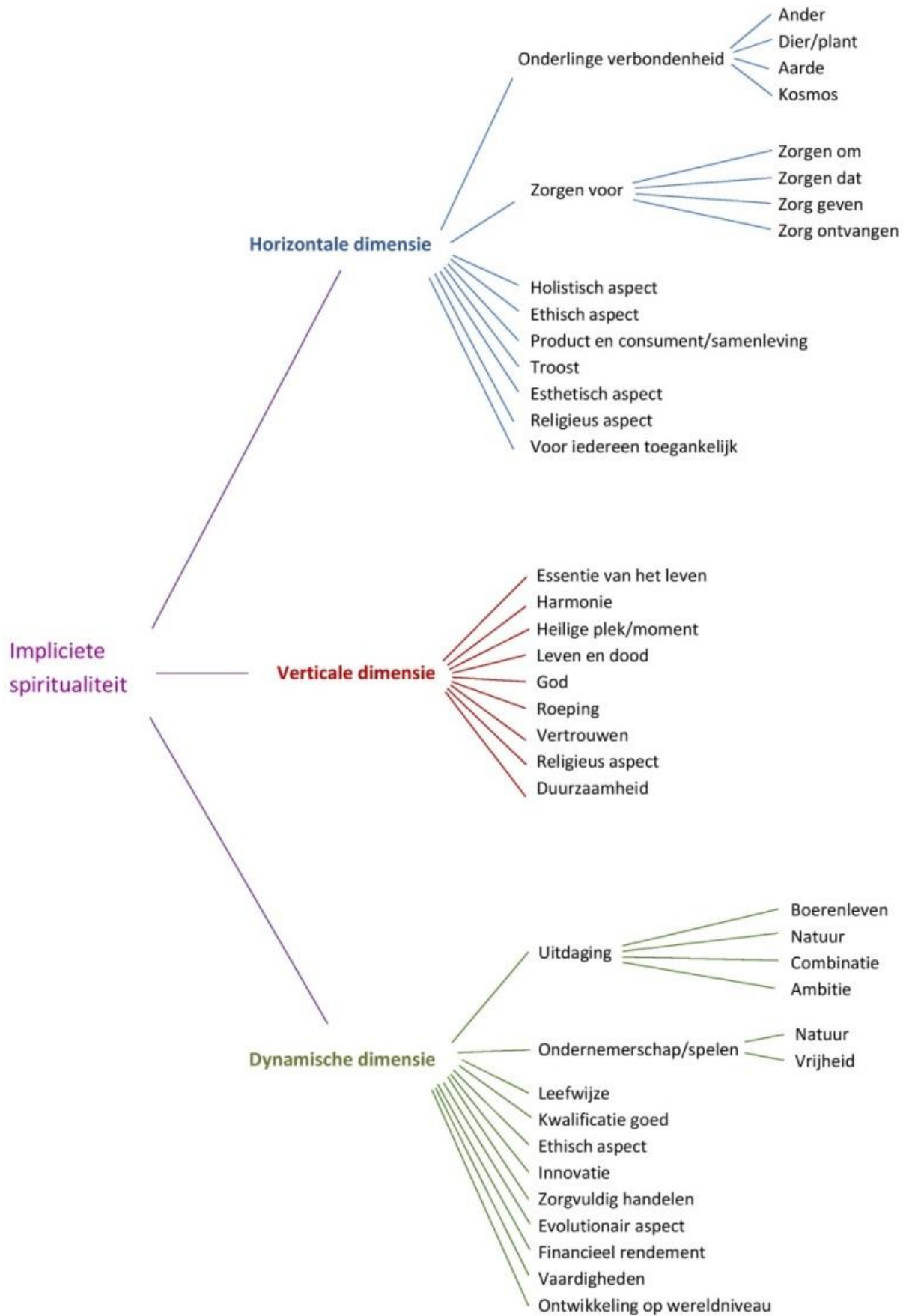
In de lijn van Dewey concludeer ik dat de kwaliteit van de dagelijkse ervaringen van boeren momenten van *voltooiing* kent, waarmee ze een gevoel van verbondenheid teweeg brengen. Boeren doen ervaringen op die een toereikende kwaliteit hebben, er gaat een appèl uit van de ervaring en er ontstaat een relatie met een latere ervaring. Dewey's ervaringstheorie wordt onderbouwd met dit onderzoek. Dewey beschrijft ook dat er door de natuurlijke ervaringen een soort gerichtheid of selectie optreedt. Deze gerichtheid zie ik o.a. terug in de aspecten *Zorgen voor* (en de deelaspecten

hiervan), Ondernemerschap en spelen met de natuur, Kwalificatie goed en het Ethisch aspect. Bij deze aspecten is sprake van een 'zich richten op'. Dewey dringt, net als Joas, aan dat ervaringen waarde moeten creëren. Dat zie ik terug o.a. in de aspecten Essentie van het leven, Ethisch aspect en Harmonie. De momenten van voltooiing die het agrarisch werk oplevert kan, in combinatie met een moreel en ethisch besef dat bij boeren ontstaat door hun dagelijkse werkzaamheden, van grote waarde zijn voor mensen die in deze 24 uren economie leven, morele blindheid vertonen en moeite hebben om tot bezinning of verstillings te komen.

Sheldrake geeft aan dat spiritualiteitsbeleving is verbonden met de context en cultuur waarin de mens leeft. Ook Van der Lans beschrijft dat er een verband is tussen emoties en betekenisgeving. Sociale normen zijn van invloed op zowel de impliciete als de expliciete uiting van emoties en op het duiden van emoties. Bij boeren is er vaak sprake van een familiebedrijf, waardoor het zou kunnen dat de spiritualiteitsbeleving erg verbonden blijft met de context en cultuur waarin de boeren zelf zijn opgegroeid.

Het kwalitatieve onderzoek van Bucher kan bevestigd worden met dit empirisch onderzoek. Een horizontale en verticale dimensie zijn zichtbaar geworden in de onderzoeksresultaten. De aanvulling van een dynamische dimensie is een concretisering van de theorie van Dewey, Frijda, Van der Lans, Waaijman, Joas, Van Aalsum, Van den Brink en Devisch die allen spreken over een actiegerichtheid, maar ook van de dimensie 'inspiratie' die in de Groene Bijbel een podium heeft gekregen, naast 'verwondering' en 'verdieping'. Deze dynamische dimensie ontspringt wanneer er een appèl wordt gedaan op een bronbelang of waarde. Waaijman noemt dit het betrekkingmoment tussen Mens en God. Er ontstaat 'een rusteloosheid', 'een aandringen' of 'een aanspraak' waarin een kans ligt om door een selectie te bepalen richting te geven aan wezenlijke groei. Het gaat hierbij niet om dynamiek of rusteloosheid zonder meer, er moet wel sprake zijn van een gerichtheid op continuïteit in ervaringen. Er moet een duurzaam effect op de toekomst en op de toekomstige ervaringen zichtbaar worden of ontwikkeld worden. In dat opzicht is er sprake van een pedagogische waarde, zoals Dewey en Van den Brink benoemen en kies ik voor de benaming 'continuïteit' in plaats van 'vitaliteit'. Dat laatste woord dekt voor mij niet voldoende de lading die nodig is bij deze derde dimensie. In de lijn van Puchalski, Kling en van Os zie ik dat de empirische resultaten aanvullingen zouden kunnen zijn bij de theoretische uitgangspunten en begrippen van spiritualiteit als integratief subjectieve dimensie, als individueel integratieve dimensie en als regisserende dimensie. De actie en aanpassingsgerichtheid, de zoekende houding om richting te geven, om te verwonderen, te verdiepen en een oriëntatie te bepalen, zie ik terug in de empirische resultaten in de dimensies en gevonden aspecten. Concluderend is te stellen dat de doelstelling van het onderzoek is gehaald; er is inzicht verkregen in de *verscheidenheid* aan dimensies, aspecten en deelaspecten.

Tot slot luidt de beantwoording van de onderzoeksvraag: **Welke dimensies en aspecten zijn te onderscheiden aan impliciete spiritualiteit van boeren?** op basis van het voorgaande als volgt: Een grote diversiteit aan aspecten en deelaspecten kan onderscheiden worden aan impliciete spiritualiteit van boeren, te weten 27 verschillende aspecten en 14 deelaspecten. Deze zijn te onderscheiden binnen drie op zichzelf staande dimensies: een horizontale dimensie die gericht is op interactie, een verticale dimensie die gericht is op verbeelding en een dynamische dimensie die gericht is op biocentrische verantwoordelijkheid en continuïteit. In het schema op de volgende pagina wordt dit antwoord ook in beeld gebracht.

5. Discussie & aanbevelingen

Na het presenteren van de conclusies in hoofdstuk 4 is het nuttig om de resultaten en conclusies nog iets uitgebreider te bespreken. In hoofdstuk 2 heeft al een methodische reflectie plaats gevonden. In dit hoofdstuk wordt een reflectie in algemene zin gepresenteerd. Ook worden er vanuit de resultaten van het onderzoek aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

Allereerst is het belangrijk de beperkingen van dit onderzoek helder voor ogen te hebben. Hoewel het empirisch onderzoek zeven waardevolle interviews omvat, kan er alleen gesproken worden van voorzichtige conclusies die getrokken kunnen worden. Het onderzoek is een verkennend opgezet empirisch onderzoek naar impliciete spiritualiteit van boeren. Hierbij is gebruik gemaakt van het concept impliciete spiritualiteit- dat als zodanig nog niet eerder empirisch is onderzocht. Bij de theoretische beredenering van het steekproefkader is een beperking dat wetenschappelijke onderbouwing ontbreekt. De bepaling van de gekozen condities die de impliciete spiritualiteit van boeren zou kunnen beïnvloeden is nu alleen gebouwd op vooroordelen en kan niet gerechtvaardigd worden door wetenschappelijk getoetste theorieën.

De impliciete laag is lastig te onderzoeken, alleen al omdat mensen zichzelf niet per definitie bewust zijn van deze laag. Als mogelijke weg naar deze impliciete laag zijn de ervaringen van kleine dagelijkse inspiratieve momenten gekozen. Tijdens de interviews is doorgevraagd op: 'Wat maakt dat dit zo ervaren wordt?' De impliciete laag zou nog beter onderzocht kunnen worden als getoonde en beschreven emoties op meerdere tijdstippen verkend zouden kunnen worden. Er ligt nog meer verscholen aan impliciete spiritualiteit dan in een eenmalig interview boven tafel kan worden gehaald.

Net als Mertens en Blommesteijn en van den Brink heb ik geworsteld met de namen van de dimensies en het onderbrengen van de aspecten in de dimensies. Als ik, naar Dewey, de eerste en derde dimensie interactie en continuïteit noem, is de tweede dimensie dan nog wel nodig? Komt verbeelding niet tot stand in de interactie en in de continuïteitsbehoefte? Noem ik de tweede dimensie wel 'verbeelding', of doe ik deze verticale gerichtheid hiermee tekort? Dekkt de term 'biocentrische verantwoordelijkheid' niet veel beter de lading dan de term 'continuïteit' bij de derde dimensie? En is het aspect 'zorgen voor' nu een aspect dat valt onder de horizontale dimensie, of hoort het onder biocentrische verantwoordelijkheid en continuïteit? Er ontstond ook verwarring doordat bepaalde aspecten in twee dimensies voorkomen, zoals het ethisch aspect en het religieus aspect.

Dan is daar de kwestie 'God'. Is God in elke dimensie aanwezig in de zin van een transcendente ervaring waardoor het centrum van aandacht verplaatst wordt naar iets buiten jezelf? Is God hierbij aanwezig, of hierin? Smedes benoemt dat je niet hoeft te geloven dat God er is, om in God te geloven. Is 'dat God er is' de tweede dimensie; zit dáár het traditionele gedachtengoed dat er een God in een andere wereld, in een hogere orde bestaat? En is 'in God geloven' aanwezig in de eerste én derde dimensie? Waaijman durft zijn tweede dimensie glashelder 'God' te noemen en scheidt deze van de mens en het betrekkingsmoment. Ook van Aalsum deinst niet terug voor het woord God. Hoe sta ik daar zelf in? Moet ik het begrip 'God' bewaren en zuiver houden voor de tweede dimensie, of vind ik dat er sprake is van een goddelijke aanwezigheid als er op horizontaal of dynamisch vlak iets van waarde of een 'heilig vuur' ontstaat en er een (kleine) vorm van zelftranscendentie plaats vindt? Ik weet het niet en misschien is dit precies wat Weiher bedoelt, als hij het heeft over 'Das Geheimnis des Lebens'. Daarnaast is er ook gewoon het feit, volgens o.a. Van den Brink en Van der

Lans dat er een gebrek aan taal is om over God te spreken. Het woordeloze laat zich moeilijk inlijven in een ordeningsschema.

Aanbevelingen

Wat kan nu de bijdrage zijn aan de verdere ontwikkeling van een theorie over impliciete spiritualiteit vanuit de discipline geestelijke verzorging? Weiher geeft aan (zie paragraaf 1.2 pp. 17-18) dat veel patiënten in ziekenhuizen de expliciete religieuze taal niet meer begrijpen. Dit verschijnsel heeft zich in de agrarische sector ook voortgedaan, blijkt uit de inleiding van deze scriptie (p.12). De discipline geestelijke verzorging kan met de verdere ontwikkeling van een theorie over impliciete spiritualiteit in deze 'vloeiende samenleving', waar mensen weinig houvast ervaren, een bijdrage leveren aan het ontdekken van spirituele vindplaatsen en de ontwikkeling van een nieuwe taal om betekenisverlening te ondersteunen in allerlei sectoren. Betekenisverlening vindt veelal onbewust plaats en impliciete spiritualiteit betreft **alledaagse of innerlijke inspiratie**, die *niet* is uitgewerkt in een bepaald reflectief systeem. Voor mensen die gelovig én niet gelovig zijn, wordt het hiermee mogelijk om in begrijpelijke en eenvoudige taal over de spirituele dimensie te spreken, of zich hiervan bewust te worden. Geestelijk verzorgers zouden een pedagogische rol kunnen vervullen met behulp van inzichten die voortkomen uit verder onderzoek naar het begrip impliciete spiritualiteit. Om het begrip impliciete spiritualiteit ook voor andere sectoren bruikbaar te maken is naar mijn mening een herdefiniëring van het begrip impliciete spiritualiteit wenselijk. Hierbij kom ik tot de volgende formulering:

Impliciete spiritualiteit betreft alledaagse ervaringen waarbij mensen zich gewaar worden van het levensmysterie en van dat wat voor hen van waarde of heilig is. Hierbij ontstaat een vorm van zelftranscendentie of zelfoverstijging, waardoor mensen zich anders gaan verhouden tot hun omgeving. Impliciete spiritualiteit kan aspecten bevatten van de interactie met de ander (met dieren, planten, aarde en kosmos), van dat wat verbeelding oproept die de wereldlijke orde te boven gaat en van dat wat een appèl doet om continuïteit te bewerkstelligen en richting te geven aan wezenlijke groei.

Enkele andere aanbevelingen die verwantschap tonen met het bovenstaande zijn:

- Voor vervolgonderzoek zou het interessant kunnen zijn om de ervaringen van boeren te verkennen in relatie tot de ervaringen van andere doelgroepen die minder met de natuur in aanraking komen in hun dagelijkse bezigheden. Jansen (2005, p. 6) noemt dat een verklarende analyse zinvol kan zijn, als mogelijk vervolg bij een kwalitatieve survey waar een multidimensionale diversiteitsanalyse is gehouden. Bij een verklarende analyse zou gekeken kunnen worden welke combinatie van aspecten van impliciete spiritualiteit de ene respondent onderscheidt van de andere, of welke combinatie van aspecten bij de ene steekproef (boeren) wel voorkomt en niet bij een andere steekproef (bijvoorbeeld leraren). Ook kan bij een verklarende analyse gekeken worden welke combinatie van aspecten van impliciete spiritualiteit bij de ene steekproef wel wordt aangetroffen, maar bij een andere niet. Hierdoor zou inzicht kunnen ontstaan over het ontstaan van iets als een 'ecologisch geweten' (Bauman, 2012, p.132). Het kan interessant zijn om te onderzoeken hoe bepaalde aspecten ontstaan en waarmee ze samenhangen. Daarnaast kan ik me voorstellen dat bepaalde aspecten van impliciete spiritualiteit bij *elke* steekproef naar voren komen, zoals

het aspect *onderlinge verbondenheid*; dit kan ook ervaren worden door samen muziek te maken, of bij het volgen van een voetbalwedstrijd.

- Onderzoek naar impliciete spiritualiteit kan in organisaties naast andere vormen van ethiekondersteuning als een moreel beraad ingezet worden om morele stress op te sporen. Ook bij radicaliseringsbeleid dat ontwikkeld wordt door o.a. gemeenten en overheid kan ik me voorstellen dat onderzoek naar impliciete spiritualiteit een bijdrage kan leveren aan zaken die voor mensen 'heilig' zijn. Door bewustwording wat van waarde is kan de dialoog over 'wat is in deze situatie het goede om te doen?' nog beter gevoerd worden. Wel is het van belang dat naast *diversiteit* van aspecten en deelaspecten ook de *mate* waarin een aspect van belang is wordt verkend.
- Dit onderzoek naar impliciete spiritualiteit heeft raakvlakken met het thema 'interculturele sensitiviteit' dat op dit moment veel aandacht krijgt in het onderwijs¹⁸, zorg en welzijn en bij bedrijven die regelmatig in contact staan met mensen uit andere culturen. Interculturele sensitiviteit heeft te maken met het leren kijken naar cultuur zowel van je eigen referentiekader, als vanuit die van de ander. Het in contact komen met de ander en de ander écht leren verstaan staat volop in de belangstelling. Inzichten over dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit kunnen een bijdrage leveren aan onderzoek naar interculturele sensitiviteit. Referentiekaders zijn vaak impliciet aanwezig en onderzoek naar impliciete spiritualiteit kan mensen bewust maken van welke aspecten voor hen van belang, of zelfs heilig zijn. Het zou interessant kunnen zijn welke aspecten sterk cultuurgebonden zijn en welke aspecten universeel voorkomen. De bewustwording van gedeelde existentiële waarden biedt kansen om oppervlakkige cultuurverschillen te doorbreken, onderlinge acceptatie te vergroten en communicatie te optimaliseren. De rol van streektaal kan hierbij mogelijk ook worden meegenomen. Tijdens de interviews merkte ik dat het kunnen spreken in de moedertaal een rol kan spelen om bij de spirituele of existentiële dimensie te kunnen komen. Voor geestelijk verzorgers is het aan te bevelen om zich te verdiepen in de rol die streektaal speelt voor cliënten.
- Een respondent gaf aan dat we de tekens van de natuur, de kosmos, of de andere wereld niet meer kunnen verstaan, omdat we o.a. teveel prikkels waarnemen. Er is te weinig monotoon en tegelijk betekenisvol werk, gaf hij aan. Veel eenvoudige agrarische handelingen en werkzaamheden worden door machines en robots overgenomen, waardoor soms de kans ontbreekt voor de mens om dit werk een tijd lang uit te voeren en hierdoor zelf in rustig vaarwater te komen en tot bezinning of reflectie te komen. In die situaties kunnen mensen ineens iets heel helder gewaarworden. De respondenten die tijdens de interviews vertelden over openbaringen in momenten van rust of van stilte, beschreven deze ervaringen vaak als gevolg van een opeenvolging van handelingen, vaak buiten, waarbij er een soort van bedding gecreëerd werd en waarbij het dan 'opeens kon gebeuren'. Het belang van buiten werken, in de natuur, met dieren en planten en daarbij een vast ritme of structuur hebben lijkt hiermee een belangrijke factor voor het verkrijgen van impliciete spirituele ervaringen. Nader onderzoek door betekeniswetenschappers, zoals professor Schilderman geestelijk verzorgers noemde tijdens een college, zou wenselijk zijn om het verband tussen eenvoudige

¹⁸ Zie: <https://blog.han.nl/werkplaatssociaaldomeinnijmegen/files/2012/12/Module-interculturele-sensitiviteit.pdf>

handelingen, ritme, structuur, binnen- of buitenwerk en kleine vormen van betekenisgeving en zelftranscendentie te onderzoeken.

- Tot slot kan dit onderzoek een positieve bijdrage leveren aan framing van de agrarische sector. Uit dit onderzoek komt naar voren dat boeren zich niet alleen laten leiden door economische belangen, maar een brede diversiteit hebben aan spirituele drijfveren. Boeren zijn o.a. gericht op het bevorderen van onderlinge verbondenheid en het bieden van goede zorg. Daarnaast hebben boeren een latende houding ontwikkeld; ze weten om te gaan met het feit dat het leven niet maakbaar is. De spirituele dimensie en de pedagogische waarde van de agrarische sector wordt steeds meer ontdekt in de samenleving en dit onderzoek kan hieraan een bijdrage leveren.

Literatuurlijst

- Agorawerkgroep, (2010). *Richtlijn Spirituele Zorg versie 1.0*. Utrecht: Integraal Kankercentrum Nederland.
- Aalsum, L. van (2014). *Kijken naar spiritualiteit – om te leren*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Bauman, Z. (2012). *Vloeibare tijden. Leven in een eeuw van onzekerheden*. Zoetermeer: Klement.
- Bernts, T. & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Berger, P. & Luckman, T. (1975). *The social construction of reality*. Kent: Penguin University Books.
- Brink, G. van den (2001). *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij jongeren*. Utrecht: NIZW-uitgeverij.
- Brink, G. van den (red.) (2012). *De Lage Landen en het hogere: de betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan.*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brink, G. van den (2012). *Eigentijds idealisme: een afrekening met het cynisme in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bucher, A.A.(2014). *Psychologie der Spiritualität. Handbuch*. Weinheim: Beltz Verlag.
- Bucher, A. (2008). Wer sind die 'nur' Spirituellen? Eine spiritualitätspsychologische empirische Pilotstudie. *Wege zum Menschen*, 60, 460-471.
- Caputo, J.D. (2015). *Hoping Against Hope. Confessions of a Postmodern Pilgrim*. Minneapolis: Fortress Press.
- Devisch, I. (2016). *Rusteloosheid. Pleidooi voor een mateloos leven*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Devisch, I. (2017). *Het empathisch teveel. Op naar een werkbare onverschilligheid*. Leiden: De Bezige Bij.
- Dewey, J. (1934). *Art as Experience*, p.35-36. New York: Berkeley Publishing Group (Penguin Group).
- Dewey, J. (1999). *Ervaring en opvoeding*. (Vertaald en ingeleid door Gert Biesta en Siebren Miedema) Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Dewey, J. (2014). *Het religieuze bevrijd van religie*. Leusden: ISVW Uitgevers. (Vertaling van : *A common faith*. New Haven : Yale University Press 1934.)
- Duffhues, T., Pieper, H. & Ploum P. (2009). *Waarden van het Land, verhalen van boeren en burgers over het platteland*, Utrecht: VBK media.
- Doesburg, P. & Essink, P.(2016). *Barstensvol leven. Een pleidooi voor vitale voeding*. Zeist: Christofoor.

- Fram, Sheila M. (2013). The Constant Comparative Analysis Method Outside of Grounded Theory. *The Qualitative Report*, 18 (1), 1-25.
- Frijda, N.H. (2005). *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam: Bakker.
- Friese, S. (2014). *Qualitative Data Analysis with ATLAS.ti*. Second Edition. Los Angeles | London | New Delhi | Singapore | Washington DC: Sage.
- Grün, A. (2010). *Boerenwijsheid. Inspiratiebron voor een duurzame samenleving*. Kampen: Ten Have.
- Haalboom, F. (2017). *Negotiating zoonoses. Dealings with infectious diseases shared by humans and livestock in the Netherlands (1898-2001)*. Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht op gezag van de rector magnificus, prof. dr. G.J. van der Zwaan, ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te verdedigen op donderdag 21 september 2017. Enschede: Gildeprint.
- Haidt, J. (2006). *De gelukshypothese: de balans tussen oude wijsheid en moderne wetenschap* [vert. uit het Engels door: L.C. van Twisk]. Utrecht: Spectrum.
- Havighurst, R.J. (1952). *Developmental tasks and education*. New York: Longmans, Green and Co.
- Havighurst, R.J. (1961). *The nature and value of meaningful free time activity*. New York: Oxford University Press.
- Havighurst, R.J. (1969). *Adjustment to retirement: a cross-national study*. Chicago: Aldine.
- Heijst, A. van (2008). Zorgethiek, een theoretisch overzicht. *Filosofie en praktijk*, 29(1), 7-18.
- Horst, E. van der (2012). *Het Sallandse boerenleven in de 20ste eeuw. Verhalen van MRIJ-veefokker en fruitteler Derk Steenbruggen*. Stichting Sallands Erfgoed. Zalsman: Zwolle.
- Horst, E. van der, Linde, M. van der, fotografie Bartels, A. (2016). *Vooruitboeren. Overijssel 1950-2000*. WBooks: Zwolle.
- Jansen, H. (2010). The Logic of Qualitative Survey Research and its Position in the Field of Social Research Methods. *FQS: Forum Qualitative Social research*, 11(2), Art. 11.
- Jansen, H. (2005). De kwalitatieve survey. Methodologische identiteit en systematiek van het meest eenvoudige type kwalitatief onderzoek. *Kwalon* 30, 10(3), 15-34.
- Jeunhomme, P. (2017). Deweys theorie van het ervaringsleren. *Filosofie magazine*, WP 3/2017.
- Joas, H. (2017). *Die Macht des Heiligen: Eine Alternative zur Geschichte von der Entzauberung*. Berlin: Suhrkamp.
- Kling, H. en van Os, J. (2017). Existentiële overwegingen: de vergeten integratief subjectieve dimensie en haar betekenis voor de gezondheidszorg. *Psyche & Geloof*, 28(2), 52-62.
- Lans, J.M. van der. (1998). *Kernervaring, esthetische emotie en religieuze betekenisgeving*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.

- MacQueen, D. (2005). *Reverence and responsibility in forest ethics. Inserting the meaning of life back into the culture of possession*. Paper presented at the European Forests in Ethical Discourse Symposium at 18-19 January, Berlin, Germany.
- Mak, G. (1996). *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Manschot, H. (2016). *Blijf de aarde trouw. Pleidooi voor een nietzscheaanse terrasofie*. Nijmegen: Vantilt.
- Mertens, F. & Blommestijn, H. (2005). *Boer in hart en ziel*. Nijmegen: uitgeverij Roodbont.
- Mertens, F. & Blommestijn, H. (2005). *Boer in hart en ziel. Onderzoek naar de diepere drijfveren van mensen in de agrarische sector* (Onderzoeksrapport in het kader van het KNBTB-project Waarden van het Land). Nijmegen: Titus Brandsma Instituut.
- NBV Studiebijbel (2010). *De nieuwe Bijbelvertaling met uitleg, achtergronden en illustraties*. Heerenveen: Jongbloed.
- Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, (2016). *Groene Bijbel. Nieuwe bijbelvertaling*. Heerenveen: Royal Jongbloed.
- Nijboer, K. (2016). *Het hogere op het platteland. Drijfveren van boeren, hoe dit te onderzoeken?* Premaster Werkstuk van de premaster opleiding Religiewetenschappen aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
- Nussbaum, M. (2004). *Oplevingen van het denken. Over de menselijke emoties*. Amsterdam: Ambo.
- Pater, C. et al. (2008). Forest Managers' Spiritual Concerns. *Journal of Empirical Theology* 21, 109-132.
- Pinto, D. (2004). *Interculturele communicatie, conflicten en management*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Portengen, K. (2017). *Innerlijke ruimte, de kern van geestelijke verzorging? Kwalitatief empirisch onderzoek naar innerlijke ruimte in gesprekken tussen ziekenhuispatiënten en geestelijk verzorgers*. Scriptie ter afronding van de Master Religiewetenschappen. Specialisatie Geestelijke Verzorging. Radboud Universiteit Nijmegen.
- Puchalski, C., Ferrell, B., Virani, R., Otis-Green, S., Baird, P., Bull, J. et al. (2009). Improving the quality of spiritual care as a dimension of palliative care: the report of the Consensus Conference. *Journal of palliative medicine* 12, 885-904.
- Scherer-Rath, M. (2013). Ervaring van contingentie en spirituele zorg. *Psyche & Geloof* 24, 184-195.
- Sheldrake, P. (2012). *Spirituality. A very short introduction*. Oxford: University Press.
- Smedes, T.A. (2016). *God, iets of niets? : de postseculiere maatschappij tussen 'geloof' en 'ongeloof'*. Amsterdam: AUP.
- Stegging, O. & Waaijman, K. (1985). *Spiritualiteit en mystiek – 1 Inleiding*. Nijmegen: Gottmer.

- Strawbridge, J. (2011). *Overleven op je eigen km2. Stap voor stap naar een duurzame levensstijl*. Hilversum: Fontaine Uitgevers B.V.
- Tronto, J. (1993). *Moral Boundaries: A political argument for an ethic of care*. New York: Routledge.
- Vennix, J.A.M. (2011). *Theorie en praktijk van empirisch onderzoek*. Essex: Pearson.
- Verschuren, P. & Doorewaard, H. (2015) *Het ontwerpen van een onderzoek*. Amsterdam: Boom Lemma.
- Vloet, J. van der (2012). *Iedereen spiritueel! Een praktisch groeiboek voor je eigen spiritualiteit*. Antwerpen: Halewijn.
- WRR, van de Donk, W.B.H.J. , Jonkers, A.P. , Kronjee, G.J. en Plum R.J.J.M. (red.)(2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: University Press.
- Waijman, K. (1992). *Wat is spiritualiteit? TBI-studies 1*. Nijmegen: Titus Brandsma Instituut.
- Waijman, K. (1992). *Spiritualiteit, dynamisch-structureel benaderd. TBI-studies 2*. Nijmegen: Titus Brandsma Instituut.
- Waijman, K. (2000). *Spiritualiteit, vormen, grondslagen, methoden*. Kampen: Kok.
- Weiher, E. (2014). *Das Geheimnis des Lebens berühren, Spiritualität bei Krankheit, Sterben, Tod. Eine Grammatik für Helfende*. Stuttgart: Kohlhammer
- Wester, F. & Peters, V. (2004). *Kwalitatieve analyse; uitgangspunten en procedures*. Bussum: Coutinho.
- Zelfde, J. van 't, Hielkema, H. (april 2017). *Boer blijven. Vijftig jaar platteland*. WBooks: Zwolle

Bezochte websites:

<http://www.destentor.nl/regio/raalte/spiritualiteit-en-boerenleven-1.2451092> (geraadpleegd op 16 september 2014)

<http://www.trouw.nl/tr/nl/5091/Religie/article/detail/3071580/2011/12/09/Het-Hogere-is-niet-met-God-uit-Nederland-verdwenen.dhtml> (geraadpleegd op 16 september 2014)

<https://www.trouw.nl/home/-boer-staat-dicht-bij-essentie-van-leven~a8c458a6/> (geraadpleegd op 23 november 2015)

http://www.policy-powertools.org/related/docs/Reverence_and_responsibility_final.pdf (geraadpleegd op 15 juni 2016)

<https://www2.ru.nl/sendbox/display.php?M=5671022&C=1f6f4f92459a2aa550d96910f532a3cd&S=14527&L=4108&N=8208> (geraadpleegd op 17 juni 2016)

<http://www.ifoam-eu.org> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<https://www.bio.org> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<https://www.sumofus.org> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<https://www.teagasc.ie> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<http://www.origingreen.ie/nl?gclid=CO6mvMzcntlCFQ8W0wodA4cD3w> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<http://www.origingreen.ie/nl/> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<http://www.radio4.nl/gids/2017-02-20/519106/de-ochtend-van-4> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<https://voortuitboeren.mijnstadmijndorp.nl/> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

https://voortuitboeren.mijnstadmijndorp.nl/files/people/attachments/interview_anton_heuven.pdf (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/4394141/2016/10/12/Het-ideaal-van-zelfredzaamheid-is-armoedig.dhtml> (geraadpleegd op 18 januari 2017)

<http://www.bio-beurs.nl/jeroen> (geraadpleegd op 17 januari 2017)

<http://www.bio-beurs.nl/biostories/nel> (geraadpleegd op 17 januari 2017)

<http://www.bio-beurs.nl/biostories/sjoerd> (geraadpleegd op 17 januari 2017)

<http://www.bio-beurs.nl/biostories/daniel> (geraadpleegd op 17 januari 2017)

<http://www.bio-beurs.nl/pureness> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<http://www.debezieling.nl/het-religieuze-atheisme-van-john-dewey/> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<http://www.tinyhousenederland.nl/> (geraadpleegd op 20 februari 2017)

<http://www.bosrtv.nl/uitzending.aspx?lntYear=2015&lntType=0&lntEntityId=1823> (geraadpleegd op 25 februari 2017)

<http://www.landschapoverijssel.nl/start-zwolse-stadslanderijen-nabij-berkum> (geraadpleegd op 25 februari 2017)

<http://www.destentor.nl/dalfsen/dit-willen-de-boeren-van-maurits-von-martels~a4eb49ac/> (geraadpleegd op 22 maart 2017)

<https://www.deondernemer.nl/nieuwsbericht/171433/boer-kan-verdienen-aan-natuur> (geraadpleegd op 5 juli 2017)

<http://www.urbanfarming.org/> (geraadpleegd op 5 juli 2017)

<https://www.youtube.com/watch?v=RosoW5lwml4> (documentaire 'De boer op')(geraadpleegd op 8 juli 2017)

<http://www.destentor.nl/zwolle/ik-sport-niet-ik-moestuiniër~a8d0cc71/> (geraadpleegd op 10 juli 2017)

http://www.tv-visie.be/inhoud/belgie/nieuw-seizoen-marooned-with-ed-stafford-op-discovery-channel_80329/ (geraadpleegd op 11 juli 2017)

<https://www.ltonoord.nl/weblogs/weblogs-ben-haarman/gesprek-aan-de-keukentafel?overview=aHR0cHM6Ly93d3cubHRvbm9vcmQubmww> (geraadpleegd op 11 juli 2017)

<http://www.ru.nl/radboudreflects/agenda/aankomende-verdiepende-lezingen-debatten-iedereen/vm/lezingen/2017/nietzsche-ecofilosoof-lezing-filosofen-henk/> (geraadpleegd op 12 juli 2017)

https://www.ifoam.bio/sites/default/files/poa_dutch_web.pdf (geraadpleegd op 6 september 2017)

<https://www.ad.nl/buitenland/dichtgeslidd-parijs-hoopt-na-autovrije-dag-op-groene-revolutie~af04f6646/> (geraadpleegd op 2 oktober 2017)

<https://wakkerboer.wordpress.com/> (geraadpleegd op 4 oktober 2017)

<http://www.nationalgeographic.nl/milieu/2017/08/waarom-deze-boeren-demonstreren-met-schedels> (geraadpleegd op 13 oktober 2017)

<https://www.ltonoord.nl/afdeling/west-achterhoek/agenda/2017/09/27/bijeenkomst-boer-zijn-en-boer-blijven> (geraadpleegd op 13 oktober 2017)

<https://www.trouw.nl/opinie/mensen-die-zich-kapot-werken-om-ons-van-voedsel-te-voorzien-gaand-dood-in-stilte~af655bed/> (geraadpleegd op 13 oktober 2017)

<http://www.logistiek.nl/supply-chain/blog/2013/10/local-for-local-het-nieuwe-outsourcen-101130565> (geraadpleegd op 16 oktober 2017)

<http://www.rtvost.nl/tag/Boeren/265395/cijfers-meer-dan-helft-van-de-melkveehouders-onder-bijstandniveau> (geraadpleegd op 16 oktober 2017)

<https://www.tubantia.nl/hof-van-twente/boer-in-de-problemen-krijgt-hulp-in-de-hof-van-twente~a057207b/> (geraadpleegd op 16 oktober 2017)

http://pov.nl/fileadmin/user_upload/Actieplan_Vitalisering_Varkenshouderij.pdf (geraadpleegd op 16 oktober 2017)

https://www.erasmusmc.nl/5663/177341/211028/1283735/1283763/pag._10-11_Vogelpoep_per_po1.pdf (geraadpleegd op 16 oktober 2017)

https://www.tijdschriftkwalon.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/KW-16-1-25/De-Grounded-Theory-Approach-een-update (geraadpleegd op 17 oktober 2017)

<https://books.google.nl/books?id=shdcGgAAQBAJ&pg=PA28&lpg=PA28&dq=kwalitatieve+survey+betekenis&source=bl&ots=oxPnLK5-TE&sig=-MnOXFINNwQsZt31pOWXQ9xUJA8&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwiNwuG4offWAhVD2hoKHePWCFkQ6AEIRjAE#v=onepage&q=kwalitatieve%20survey%20betekenis&f=false> (geraadpleegd op 17 oktober 2017)

<https://www.ltonoord.nl/provincie/regio-oost/regio-oost/nieuws/2017/10/17/werkgroep-blij-boer?overview=aHR0cHM6Ly93d3cubHRvbm9vcuQubmwv> (geraadpleegd op 18 oktober 2017)

<https://www.ltonoord.nl/provincie/regio-oost/regio-oost/nieuws/2017/10/10/tweede-praktijkschool-van-start?overview=aHR0cHM6Ly93d3cubHRvbm9vcuQubmwvcHJvdmluY2llL3JlZ2lvLW9vc3QvcuVnaW8tb29zdA> (geraadpleegd op 21 oktober 2017)

<http://www.skal.nl/> (geraadpleegd op 30 oktober 2017)

<http://www.degroenehofstee.nl/> (geraadpleegd op 30 oktober 2017)

<http://stadslanderijen.nl/> (geraadpleegd op 30 oktober 2017)

https://www.youtube.com/watch?v=TG4_DrNE3FM (geraadpleegd op 30 oktober 2017)

<http://www.velt.nu/over-velt> (geraadpleegd op 30 oktober 2017)

<https://www.youtube.com/watch?v=fJSeOsUjUjU> (geraadpleegd op 30 oktober 2017)

https://www.youtube.com/watch?v=FyDe_cVaeu8&feature=player_embedded (geraadpleegd op 30 oktober 2017)

<https://nos.nl/artikel/2152421-obama-in-afscheidsrede-u-was-de-verandering.html> (geraadpleegd op 31 oktober 2017)

https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/building-global-community/10103508221158471/?_sp=cbb4b64b-97aa-493e-8cc9-40229def723d.1509486541367 (geraadpleegd op 31 oktober 2017)

<https://www.ltonoord.nl/provincie/regio-oost/regio-oost/nieuws/2017/10/31/boer-en-samenleving-op-positieve-wijze-wakker-schudden?overview=aHR0cHM6Ly93d3cubHRvbm9vcuQubmww> (geraadpleegd op 1 november 2017)

<https://www.trouw.nl/samenleving/wees-liever-onverschillig-dan-empathisch~add60170/> (geraadpleegd op 2 november 2017)

<https://www.trouw.nl/opinie/liever-even-stilstaan-dan-stelligheid~afef9210/> (geraadpleegd op 2 november 2017)

<https://www.trouw.nl/opinie/religie-kan-de-kunsten-verrijken~ab796958/> (geraadpleegd op 5 november 2017)

<https://www.volkskrant.nl/economie/bij-infectieziekten-stelt-overheid-belang-van-boer-boven-volksgezondheid~a4517111/> (geraadpleegd op 5 november 2017)

<http://edepot.wur.nl/356086> (geraadpleegd op 14 november 2017)

<http://epaper2.penthionstudio.nl/epaper/West/epaperarchive/2009/07-25/epaper/802375.htm> (geraadpleegd op 16 november 2017)

<http://edepot.wur.nl/367481> (geraadpleegd op 16 november 2017)

<https://warmonderhof.nl/files/pers/DEMETER-2016-V8.pdf> (geraadpleegd op 16 november 2017)

<http://www.biojournaal.nl/artikel/27125/Jozen-Vos-neemt-afscheid-als-voorzitter-Stichting-Demeter> (geraadpleegd op 16 november 2017)

<http://www.sallandcentraal.nl/salland-centraal/algemeen/raalte-regio/raalte/alarmgroep-producenten-en-consumenten-in-salland-snel-over-op-biologisch> (geraadpleegd op 23 november 2017)

<http://www.sallandcentraal.nl/salland-centraal/algemeen/raalte-regio/heino/pittige-en-emotionele-discussie-over-heel-salland-biologisch> (geraadpleegd op 23 november 2017)

<https://www.youtube.com/watch?v=zBEGxqJKup8> (lovesong to the earth, geraadpleegd op 23 november 2017)

<http://www.sallandcentraal.nl/hoe-hard-ik-ook-mijn-best-doe-als-boerin-kan-ik-het-kennelijk-nooit-goed-doen> (geraadpleegd op 23 november 2017)

<http://www.jouwregiocentraal.nl/jouwregiocentraal/algemeen/lto-heel-salland-biologisch-in-tien-jaar-desastreus-voor-sector> (geraadpleegd op 23 november 2017)

<https://www.youtube.com/watch?v=8Jo61kxBCLE> (beter voor de dieren, maar ook beter voor de boer, geraadpleegd op 23 november 2017)

<https://www.youtube.com/watch?v=iRfYpU4n2Qg> (geraadpleegd op 23 november 2017, prijs de groene twinkeling 2017)

<http://edepot.wur.nl/277812> (geraadpleegd op 23 november 2017)

<https://www.destentor.nl/hardenberg/joeneumlle-16-uit-dedemsvaart-uitgeroepen-tot-jongedenker~a24d3581/> (geraadpleegd op 29 november 2017)

http://www.deutschlandfunk.de/hans-joas-die-macht-des-heiligen.886.de.html?dram:article_id=398429 (geraadpleegd op 20 december 2017)

<https://www.trouw.nl/religie-en-filosofie/duitse-socioloog-hans-joas-de-wereld-is-niet-onttoverd~a7bd6011d/> (geraadpleegd op 20 december 2017)

<https://www.trouw.nl/groen/volkert-engelsman-1-in-de-duurzame-100-is-een-groenteboer-met-een-radical-visie~aee54873/> (geraadpleegd op 31 december 2017)

<https://www.deondernemer.nl/nieuwsbericht/172625/deze-ondernemer-pleit-voor-echte-duurzaamheid-en-sociale-en-psychologische-vitaliteit> (geraadpleegd op 31 december 2017)

<https://www.katholiek.nl/encyclopedia/het-maken-van-een-kruisteken-of-een-kruisje-slaan/> (geraadpleegd op 3 januari 2018)

<https://www.filosofie.nl/nl/artikel/48131/deweys-theorie-van-het-ervaringsleren.html> (geraadpleegd op 4 januari 2018)

<https://www.footprintnetwork.org/our-work/ecological-footprint/> (geraadpleegd 26 januari 2018)

<https://www.dimencegroep.nl/werken-met-waarden> (geraadpleegd op 28 januari 2018)

<http://www.diepenveen-dorp.nl/actualiteiten-archief6.htm#XW> (geraadpleegd op 28 januari 2018)

<http://www.deblauwezone.nl/de-blauwe-zones/> (geraadpleegd op 31 januari 2018)

<http://bevlogenteams.nl/ecologische-spiritualiteit/> (geraadpleegd op 03 februari 2018)

https://en.wikipedia.org/wiki/Spiritual_ecology (geraadpleegd op 03 februari 2108)

<https://spiritualecology.org/> (geraadpleegd op 03 februari 2018)

<https://www.youtube.com/watch?v=arMz8HV5DMk> (geraadpleegd op 24 februari 2018)

<https://blog.han.nl/werkplaats-sociaal-domein-nijmegen/files/2012/12/Module-interculturele-sensitiviteit.pdf> (geraadpleegd op 24 februari 2018)

Bijlage A Brief respondentinformatie voor deelnemers onderzoek

Informatie voor deelnemers aan het wetenschappelijke onderzoek:

“Impliciete spiritualiteit in dagelijkse ervaringen van boeren” in het kader van de Master Religiewetenschappen, programma Geestelijke Verzorging, aan de Radboud Universiteit Nijmegen

Zwolle, 30 oktober 2017

Geachte mevrouw/meneer,

Via deze brief wil ik u informeren over een onderzoek dat in het kader van mijn masterscriptie plaats gaat vinden. In dit onderzoek wordt gekeken welke spirituele ervaringen boeren opdoen in hun dagelijkse leven en welke waarde dit voor hen heeft. Hiervoor ben ik op zoek naar boeren die openlijk willen vertellen over ervaringen in het boerenleven. Als u na het lezen van deze brief interesse heeft om aan het onderzoek mee te doen zou u mij daar erg mee helpen.

Aanleiding

Studenten leren in de master religiewetenschappen empirisch onderzoek uit te voeren dat relevant is voor de Geestelijke Verzorging. Ze leren de verzamelde gegevens te analyseren en over het onderzoek te rapporteren. Deze gegevens zullen tot een afstudeerscriptie worden verwerkt.

Om wat voor onderzoek gaat het?

Het onderzoek gaat over de ervaring van impliciete spiritualiteit in het boerenleven. Er zullen tijdens een interview vragen gesteld worden over uw ervaringen aan de hand van een aantal gespreksonderwerpen. Het is een semigestructureerd interview, dit wil zeggen dat u open uw ervaringen kunt inbrengen en dat er vanuit de onderzoeker een aantal onderwerpen aan de orde gebracht zullen worden.

Waarom doe ik dit onderzoek?

Boeren voelen zich verbonden met de natuur in hun dagelijkse ervaringen. Ze weten als geen ander dat je het niet alleen voor het zeggen hebt, soms moet je het overlaten en vertrouwen hebben dat er iets goeds uit je werk voortkomt. Boeren hebben een communicatieve houding met hun omgeving ontwikkeld, ze kunnen samenwerken en zijn innovatief. Er is nog (te) weinig onderzoek gedaan naar de persoonlijke ervaringen van boeren en wat wij kunnen leren van hoe boeren leven en werken. De kennis die dit onderzoek op gaat leveren is belangrijk voor alle mensen die op zoek zijn naar verbondenheid met de natuur en met hun natuurlijke omgeving. Voor boeren kan dit onderzoek belangrijk zijn, om aan te tonen dat ze zich niet alleen laten leiden door economische belangen, maar ook door spirituele drijfveren die gericht zijn op het bevorderen van duurzaamheid en goede zorg voor de aarde.

Stel dat u deelneemt, hoe zit het dan met uw privacy?

Als u toestemming hiervoor geeft, kunt u met uw (bedrijfs)naam genoemd worden in de scriptie, maar uiteraard kunnen uw persoonlijke gegevens ook anoniem verwerkt worden. Voor een goede verwerking wordt van het interview een spraakopname gemaakt. Het is de bedoeling dat de resultaten van dit onderzoek in een scriptie beschreven worden, die wordt voorgelegd aan een beoordelingscommissie van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Wat zijn de voordelen en risico's van deelname?

Ervaring uit eerder onderzoek van o.a. Frits Mertens en Hein Blommestijn in 2005 (Boer in hart en ziel) laat zien dat deelnemers het prettig vinden over hun ervaringen en drijfveren te praten. Het is echter ook mogelijk dat het gesprek gevoelens bij u oproept waar u nader op in wilt gaan. Als u dat wenst, is na het gesprek een tweede gesprek mogelijk. In dat geval kunt u contact opnemen met mij of met mijn begeleider.

Stel dat u tijdens het interview wilt stoppen, kan dat?

Deelname geschiedt op vrijwillige basis. Als u, om wat voor reden dan ook, tijdens of na het interview uw deelname wilt stoppen, is dit mogelijk. In geval van een klacht zal de klachtenprocedure van de Radboud Universiteit Nijmegen gevolgd worden.

Hoe, wat, waar?

Wanneer u deelneemt, zal er allereerst een telefonisch gesprek plaatsvinden tussen u en Kitty Nijboer, de onderzoeker. U hoeft voor dit telefonische gesprek niets bijzonders te doen of ergens op te letten. De onderzoeker zal aantekeningen maken. Vervolgens komt de onderzoeker enige tijd na dit gesprek bij u langs om een interview bij u af te nemen. Het (eenmalige) interview duurt ongeveer een uur tot anderhalf uur en vindt bij voorkeur plaats bij u thuis, bijvoorbeeld aan de keukentafel. Hierbij zal de onderzoeker, Kitty Nijboer, u vragen stellen over uw drijfveren om boer(in) te zijn en naar ervaringen vragen in uw dagelijkse bestaan als boer, a.d.h.v. enkele gespreksonderwerpen.

Wanneer u deelneemt, ontvangt u hiervoor *geen* financiële vergoeding. Wel kunt u een schriftelijke weergave van het interview ontvangen. Ook kunt u desgewenst te zijner tijd de resultaten van het onderzoek ontvangen. Voorafgaand aan het interview zal u gevraagd worden met een handtekening toestemming te verlenen voor het afnemen van het interview. Bij het gesprek zijn alleen u en de interviewer aanwezig.

Ten slotte

Ik hoop dat ik u hiermee voldoende informatie heb gegeven. Voor verdere vragen kunt u contact opnemen met mij, Kitty Nijboer, student Religiewetenschappen en geestelijk verzorger in opleiding.

Mocht u echter over dit onderzoek ook een onafhankelijk oordeel willen krijgen, dan kunt u contact opnemen met dr. Michael Scherer-Rath (024-3611457), begeleider van dit onderzoek vanuit de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen.

Met vriendelijke groet,

Kitty Nijboer

Student Religiewetenschappen en geestelijk verzorger in opleiding

Tel: 038-4549254 en 06-46820900

E-Mail: kittynijboer@hotmail.com

“TOESTEMMINGSVERKLARING”

voor deelname aan het wetenschappelijk onderzoek:

“Impliciete spiritualiteit in dagelijkse ervaringen van boeren”

Ik ben naar tevredenheid over het onderzoek geïnformeerd. Ik heb de schriftelijke informatie goed gelezen. Ik ben in de gelegenheid gesteld om vragen over het onderzoek te stellen. Mijn vragen zijn naar tevredenheid beantwoord. Ik heb goed over deelname aan het onderzoek kunnen nadenken. Ik heb het recht mijn toestemming op ieder moment weer in te trekken, zonder dat ik daarvoor een reden behoeft op te geven.

- Ik stem toe met deelname aan het onderzoek.

Naam :

Geboortedatum :

Telefoonnummer (nodig voor de interviewer die contact met u opneemt):

Emailadres :

Handtekening :

Datum:

Eén formulier is voor u zelf. Het andere formulier kunt u na ondertekening opsturen m.b.v. de gefrankeerde enveloppe naar:

Kitty Nijboer
Puutbeek 31
8033 AA Zwolle

(Uiteraard mag u ook dit document printen en na ondertekening scannen en terugmailen, als u dit beter past)

- Ondergetekende, student Master Religiewetenschappen (programma Geestelijke Verzorging), verklaart dat de hierboven genoemde persoon zowel schriftelijk als mondeling over het bovenvermelde onderzoek geïnformeerd is. Hij/zij verklaart tevens dat een voortijdige beëindiging van de deelname door bovengenoemde persoon van geen enkele invloed zal zijn op de zorg die hem of haar toekomt.

Naam : Kitty Nijboer

Functie : Student Master Religiewetenschappen (programma Geestelijke Verzorging)

Handtekening :

Datum:

Bijlage B **Vragenlijst Impliciete Spiritualiteit** - onderzoek

Introductie

Met behulp van deze vragenlijst wil ik meer inzicht krijgen in welke vormen impliciete spiritualiteit aanwezig is.

Hierbij versta ik onder impliciete spiritualiteit:

Kleine inspiratiemomenten in dagelijkse gebeurtenissen.

Uw antwoorden helpen mij om te begrijpen hoe dit soort ervaringen de kwaliteit van leven van boeren beïnvloeden.

De vragen gaan over uw eigen ervaringen en zijn dus persoonlijk. Het kan zijn dat u soms even tijd nodig heeft om na te denken over de vragen. Neemt u gerust de tijd die u prettig vindt om na te denken.

Ik ben benieuwd naar *uw eigen* ervaringen en gedachten. Er bestaan **geen foute antwoorden**. Dit interview bestaat uit vier onderdelen (1 t/m 4). In het belang van het onderzoek doorloop ik de vragen met u in een vaste volgorde en zal ik ervoor zorg dragen dat alle onderdelen aan bod komen.

Vragenlijst 1. Feitelijke context/achtergrond respondent

Algemeen:

1. Hoe oud bent u?
2. Waar bent u geboren?
3. Uit welk gezin komt u en wat was uw plaats in het gezin?
4. Wat deden uw vader en moeder voor een werk?

Voorgeschiedenis

5. Hoe bent u specifiek op deze boerderij terecht gekomen?
6. Hoe lang bent u boer(in) op dit bedrijf?
7. Welke studie/opleiding heeft u gevolgd?

Bedrijf

8. Welk type bedrijf heeft u?
9. Wat is de omvang van uw bedrijf?
10. Hebt u een specifiek doel of visie voor uw bedrijf?

Levensbeschouwing

11. Gelooft u in een religieuze of hogere werkelijkheid?
(Indien "Ja" dan door naar 12, indien "Nee" dan door naar 13)
12. Gelooft u dat deze religieuze of spirituele werkelijkheid uw leven beïnvloedt?
13. Hoe zou u zichzelf noemen? (Christelijk, Protestant, Katholiek, Moslim, Jood, een niet godsdienstige levensovertuiging, anders te weten....)
14. Kunt u iets vertellen over hoe uw levensovertuiging zichtbaar wordt in uw dagelijks leven?

Vragenlijst 2: Ervaringen in het dagelijkse boerenleven

1. Kunt u een voorbeeld geven van uw dagelijkse activiteiten?
2. Wat inspireert u, in uw dagelijkse activiteiten? (Dit eventueel kort opschrijven in steekwoorden) Of 'Wat zijn waardevolle of wonderlijke ervaringen?'
3. Wat maakt dat u (dit ...of wijzen naar kaartjes) als inspirerend of als waardevol ervaart?
4. Hebben deze ervaringen ooit geleid tot bepaalde beslissingen in uw bedrijfsvoering?

Vragenlijst 3: Motieven om boer te zijn

1. U vertelde net over enkele inspirerende ervaringen o.a. (..... of wijzen naar kaartjes). Sluiten deze ervaringen aan bij waarom u bent begonnen als boer?
2. Kunt u daar iets over vertellen?
3. Zijn uw motieven om boer te zijn veranderd in de loop der jaren?

Vragenlijst 4: Dieper liggende waarden

1. Kunt u iets vertellen over de waarden die u belangrijk vindt om ze over te dragen op volgende generaties?
2. Wat maakt dat deze waarden belangrijk zijn voor u?
3. Wat betekent het om (ten diepste) te werken met of in relatie tot natuurkrachten?

Afsluiting interview

1. Is er volgens u nog iets van belang waar niet naar gevraagd is en dat u toch nog zou willen vertellen?
2. Hoe was het voor u om geïnterviewd te worden?

Hartelijk dank voor uw medewerking!

Bijlage C: Overzicht analysefasen

Allereerst noem ik in deze bijlage de stappen in de kwalitatieve survey (Jansen, 2005, p.23), waarna ik in ga op **stap 7: De analysefase**.

Stappen	Kwalitatieve survey
1. Bepalen van kennisdoel a. Het type kennis b. De analyse-eenheid c. De waarnemingseenheid	a. Verscheidenheid van impliciete spiritualiteit b. Populatie is verzameling boeren c. Dimensies en aspecten van impliciete spiritualiteit
2. Kiezen van waarnemingsmethode	Interview
3. Steekproef trekken a. Wijze van selectie b. Bepaling van omvang	a. Gelegenheidssteekproef en Theoretisch beredeneerd b. Verzadiging = dekking verscheidenheid
4. Vragen stellen	Semigestructureerd
5. Data opslaan	Elektronisch opnemen
6. Coderen a. Aard van codering b. Moment van coderen	a. Inductief, interpreterend, m.b.v. zoeklicht vanuit theoretische oriëntatie b. Tussentijds en Achteraf
7. Analyseren	Vergelijken en typeren m.b.v. Atlas TI: audiocoding
8. Rapporteren	Gevonden aspecten met illustratieve fragmenten verantwoord en controleerbaar maken van interpretaties

Betreffende stap 7: Analyseren

Met behulp van de ‘constant vergelijkende analyse methode’ (ook wel Constant Comparative Analysis Method, CCA Method genaamd, Fram, 2013, p. 1) zijn zeven gesprekken over noties van impliciete spiritualiteit vergeleken en ook binnen de gesprekken zijn passages met elkaar vergeleken. Jansen (2010, p.4) benoemt dit een multidimensionale analyse: waarbij meerdere respondenten uit eenzelfde groep worden vergeleken. De kracht van de constant vergelijkende analyse methode is volgens Fram (2013, p. 9) gelegen in het feit dat de onderzoeker inzichten van binnenuit, aangereikt door de respondent (emic-perspectief), kan onderzoeken door gedurende de hele analyse als een focus op een abstract en theoretisch kader van buitenaf te houden, als van een buitenstaander (etic-perspectief). Hierdoor kunnen theoretische kaders en conceptuele kaders op een natuurlijke wijze geïntegreerd worden. Belangrijk hierbij is dat de analysestappen nauwkeurig omschreven worden en dat de theoretische kaders ‘uitsluitend gebruikt worden als hulpmiddel om te vergelijken, te bevestigen en te identificeren’ (Fram, 2013, p. 20).

Het analyseproces omvatte drie verschillende codeerfasen:

- 1. Open coderen:** Hierbij heb ik op een intuïtieve manier namen of codes gegeven aan stukken tekst in de data, waarbij ik in eerste instantie dicht bij het ruwe materiaal uit de data ben gebleven in de omschrijving van de codes, bijvoorbeeld: ‘bijdrage aan omgeving’, ‘ontwikkelen van zorg voor ander’ en ‘samen maak je iets’.

2. Axiaal coderen: In de fase van het axiaal coderen zijn de codes gaandeweg geordend en gegroepeerd tot thema's, waarbij gebruik is gemaakt van de constant vergelijkende analysemethode. Door vergelijking is geprobeerd om tot inzichten te komen om structuren duidelijk te maken. In eerste instantie heb ik ervoor gekozen om geen gebruik te maken van de theoretische concepten; ze dienden meer als zoeklicht om mijn blik ontvankelijk te maken voor waardevolle aspecten en dimensies. De theoretisch concepten, die uit eerder literatuuronderzoek en het theoretisch kader naar voren kwamen, werden wel elke keer vergeleken met nieuw ontstane concepten. Ook werd er getracht om aspecten te categoriseren en hierbij gebruik te maken van afkortingen voor categorieën, bijvoorbeeld PHBu= Professioneel Handelen Buiten, ZA= Zorg Ander. Door wisseling van fasen van dataverzameling met fasen van analyse, zijn de coderingen en analyses elke keer verfijnd door ze te toetsen aan nieuwe data. De uitspraken over achtergrond van de boeren heb ik weggezet onder de categorie 'Achtergrond' en informatie over de bewustwording die tijdens het interview plaats vond bij boeren heb ik weggezet onder de categorie BW=bewustwording.

3. Selectief coderen: In deze fase heb ik verschillende concepten met elkaar verbonden, waardoor een theorie ontstaat over de verscheidenheid van impliciete spiritualiteit. Na de eerste drie interviews diepgaand geanalyseerd en gecodeerd te hebben middels open en axiaal coderen heb ik een ordeningsstructuur gekozen waarbij ik ben uitgekomen op drie onderscheidende dimensies: een horizontale, een verticale en een dynamische dimensie. Er is dus niet een 'one shot-steekproef' (Jansen, 2005, p. 34) gehouden, waarbij alle interviews in één keer worden geanalyseerd, maar er zijn tussentijdse analyses ingebouwd, na de eerste drie interviews. De laatste twee respondenten zijn gericht geselecteerd nadat de eerste twee interviews hadden plaats gevonden. Dit met het oogpunt om diversiteit te vergroten. In eerste instantie waren 370 verschillende codes geselecteerd aspecten en deelaspecten van impliciete spiritualiteit van boeren. Nadat ik de dimensies nog duidelijker omschreven en afgebakend heb met uitsluitingscriteria, zijn alle interviews nog een keer doorgespit en bleven er 278 codes over. Hiervan hebben 45 codes betrekking op achtergrondinformatie over de respondenten en op uitspraken over bewustwording die er plaats vond tijdens het interview. In totaal blijven er 233 codes verdeeld over 312 uitspraken over.